

Одеський національний університет імені І. І, Мечникова
Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра практичної та клінічної психології

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Вплив мистецтва на розвиток особистості у культурно-історичному просторі»

The impact of art on individual development within a cultural and historical context

Виконав: здобувач заочної форми навчання
Спеціальності 053 Психологія
Освітня програма Психологія
Іскокова Марія Віталіївна
Керівник: доцент, к. псих. н. Данілова О. С.
Рецензент: к. психол. н., доцент кафедри
практичної психології ОНМУ Чумаєва Ю.В.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
Практичної та клінічної психології
№ _____ від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри

_____
(підпис)

_____
(Прізвище ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № _____
Протокол № _____ від _____ 2024 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/бали)

Голова ЕК

_____
(підпис)

_____
(Прізвище ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВПЛИВУ МИСТЕЦТВА НА ОСОБИСТІТЬ.....	7
1.1 Поняття мистецтва та його роль у суспільстві.....	7
1.2 Психологічний вплив мистецтва: основні теорії та концепції.....	10
1.3 Роль мистецтва у формуванні особистості в культурно-історичному контексті.....	17
Висновки до 1 розділу.....	20
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ВПЛИВУ МИСТЕЦТВА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОТІ.....	22
2.1 Обґрунтування вибірки учасників для психодіагностичного дослідження ефективності арт-терапії.....	22
2.2 Організація та методи емпіричного дослідження на базі одеського ліцею №17.....	28
Висновки до 2 розділу.....	34
РОЗДІЛ 3 ЕМПЕРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ МИСТЕЦТВА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ.....	36
3.1 Концептуальні ідеї дослідження проблематики творчості та формування творчої особистості.....	36
3.2 Дослідження арт-терапевтичної методики “Дні Творіння”.....	44
3.3 Аналіз рівня агресії.....	47
3.4 II етап дослідження. Експериментальне тестування тривожності та агресії учнів 3 класів.....	54
Висновок до 3 розділу.....	57
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61

ВСТУП

Актуальність дослідження обумовлена тим, що сучасний світ стикається з безліччю викликів, одним із найсерйозніших яких війна. Військові конфлікти як руйнують фізичну інфраструктуру, так і завдають глибокі психологічні травми. У таких екстремальних умовах люди переживають різноманітні негативні емоції, такі як страх, тривога, гнів і відчай. Саме тому питання психологічної допомоги стає особливо актуальним. Проблема взаємодії мистецтва та особистості, не втрачаючи своєї значущості, постає перед нами в новому контексті. У сучасному світі, де інформація надходить з усіх боків, а темпи життя постійно зростають, мистецтво відіграє важливу роль у формуванні особистості, відкриваючи для неї можливість для емоційного вираження, самопізнання та розвитку творчого потенціалу.

Арт-терапія як метод психотерапії, заснований на використанні творчих процесів, зарекомендувала себе як ефективний інструмент для подолання психологічних травм, стресу та емоційних розладів. В умовах війни, коли вербальні методи спілкування можуть бути недостатньо ефективними, арт-терапія пропонує унікальну можливість висловити свої переживання та почуття через творчість.

Особливу значущість ця методика набуває в контексті освіти. Мистецтво може бути ефективним інструментом для розвитку емоційного інтелекту, творчих здібностей і критичного мислення у дітей та підлітків. Однак, незважаючи на очевидну важливість цієї теми, питання про механізм та ефективність впливу мистецтва на розвиток особистості залишається мало вивченим, особливо в контексті української освіти.

Проблеми сприйняття образотворчого мистецтва досліджувались з різних перспектив. Психологи Р. Архейм та Р. Грегорі зосередилися на когнітивних та перцептивних аспектах, представники культурно-історичної школи (Л. Виготський, С. Рубінштейн, А. Леонт'єв, І. Белявський, В. Шкуратов) вивчали вплив культури та суспільства на сприйняття мистецтва. Філософи та богослови

(Г. Гадамер, Р. Грановська, Г. Дьяченко, В. Лосский, У. Екман) аналізували більше глибокі, філософські та духовні аспекти естетичного досвіду.

Основними аспекти актуальності дослідження є:

- Необхідність психологічної підтримки – війна завдає значної шкоди психічному здоров'ю, а арт-терапія може стати ефективним інструментом для подолання посттравматичних стресових розладів, депресії та тривоги.

- Розвиток емоційного інтелекту – у сучасному світі емоційний інтелект не менш важливий, ніж когнітивні здібності. Арт-терапія сприяє розвитку емпатії, самосвідомості та здатності регулювати свої емоції.

- Підвищення стійкості до стресу – розвиток творчих здібностей через арт-терапію допомагає людям краще справлятися зі стресовими ситуаціями та адаптуватися до змін.

- Потреба в нових методах навчання – арт-терапія може стати інноваційним методом навчання, який сприяє розвитку креативного мислення, критичного аналізу та співпраці.

- Соціальна інтеграція – арт-терапія може сприяти соціальній інтеграції людей, які пережили травматичні події, допомагають відновити соціальні зв'язки та дають їм відчуття приналежності до спільноти.

- Створення інклюзивного суспільства – мистецтво є універсальною мовою, яка дозволяє людям з різним досвідом і переконаннями спілкуватися та розуміти один одного.

- Профілактика соціальних проблем – заняття арт-терапією можуть сприяти зниженню рівня агресії, насильства та інших соціальних проблем.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні терапевтичного впливу мистецтва на розвиток особистості..

Завдання дослідження:

1. Провести поглиблений аналіз наукової літератури щодо впливу мистецтва на розвиток особистості, зокрема, в контексті арт-терапії.

2. Розробити та апробувати арт-терапевтичну програму для учнів молодших класів, спрямовану на розвиток творчих здібностей та емоційного інтелекту.

3. Провести емпіричне дослідження ефективності розробленої програми на базі одеського ліцею №17 у місті Одеса.

4. Проаналізувати отриманні результати та сформулювати висновки щодо впливу мистецтва на розвиток особистості учнів молодших класів.

5. Теоретично дослідити зміст та основну мету, яку ставить перед собою вивчення професійно важливих якостей фахівців та їх взаємозв'язок з іншими сферами діяльності.

6. Розробити рекомендації педагогам та практикуючим психологам.

7. Розглянути перспективи досліджень впливу мистецтва на особистість у майбутньому.

Об'єкт дослідження: психологічне дослідження впливу мистецтва на особистість.

Предмет дослідження: вплив мистецтва на розвиток особистості у культурно-історичному просторі.

Методи дослідження: загальнонаукові методи, метод герменевтики, метод інтроспекції, метод психолого-історичної реконструкції, синтез узагальнення.

Методики: тестування за шкалою явної тривожності для дітей (А. М. Прихожан), проєктивна методика діагностики шкільної тривожності (розроблена А. М. Прихожан), проєктивні методики “Моя сім'я” та “Фантастична тварина”, методика “Дні творіння”. Спеціальні методики, такі як проєктні тести та арт-терапія, дозволяють оцінити емоційні реакції та творчі здібності людей. Комбінуючи ці методики, можна отримати більш повну та достовірну картину того, як мистецтво формує нашу особистість.

База дослідження. Емпіричне дослідження та апробація терапевтичної методики проводилась у 2023-2024 році на базі одеського ліцею №17 м. Одеса.

Практична значущість роботи: результати дослідження показали, що арт-терапевтична методика “Дні Творіння” призводить до значного зниження показників тривожності та агресивності у дитячій аудиторії. Цей факт робить метод цінним інструментом для педагогів та психологів, які прагнуть сприяти розвитку духовного потенціалу та емоційної рівноваги дітей. Також дослідження підтверджує, що отримані результати можуть бути використанні для розробки ефективних освітніх програм, спрямованих на розвиток творчих здібностей дітей, а також для впровадження арт-терапевтичних методів у практику роботи психологів, педагогів та інших фахівців, що працюють з дітьми.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, переліку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг магістерської роботи – 70 сторінок. Робота проілюстрована 25 рисунками та 18 таблицями.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВЛПИВУ МИСТЕЦТВА НА ОСОБИСТІСТЬ

1.1 Поняття мистецтва та його роль у суспільстві

У словнику термінів можна знайти таке визначення слова мистецтво – форма культури, що виявляє творчий потенціал особистості та слугує історичним способом задоволення її естетичних потреб; художня творчість та інші види діяльності людини, що об'єднують як художньо-образні форми відображення дійсності. Основна мета мистецтва – викликати емоційну реакцію, змусити глядача або слухача замислитися над певними темами та ідеями, проникнути в сутність буття.

В умовах постійного тиску суспільства, зростає потреба у пошуку ефективних методів саморегуляції та психологічної допомоги. Одним із найбільш доступних та водночас ефективних інструментів у боротьбі зі стресом є мистецтво. Використання мистецьких практик як засобу емоційної та психологічної регуляції має давню історію і сьогодні знаходить своє підтвердження в численних наукових дослідженнях. Мистецтво допомагає не тільки виразити свої емоції, а й створює простір для саморефлексії, пошуку внутрішньої гармонії та відновлення психологічного благополуччя.

У цьому контексті, мистецтво стає не просто способом самовираження, але й ефективним терапевтичним засобом. Художня творчість, музика, танці та інші види мистецтва не тільки знімають емоційне напруження, але й допомагають опрацьовувати травматичні події, зменшують тривожність і допомагають зберігати психологічну стійкість. Таким чином, мистецтво відкриває нові можливості для збереження психічного здоров'я, а також стає важливим інструментом у роботі з різними психоемоційними проблемами.

На думку Р. Арнхейма, суть мистецтва полягає в інтеграції ідеї та її фізичного втілення. У психологічних цілях Р. Арнхейм аналізував окремі принципи структурування художньої форми та її сприйняття у процесі зорового пізнання світу. Теорія естетичного сприйняття, розроблена

Арнхеймом, базується на тому, що сприйняття в своїй основі є пізнавальним процесом, який визначається типами і формами зорової діяльності. У цьому полягає, з точки зору автора, основна цінність його естетичної теорії [3].

Арнхейм підкреслює, що естетичне сприйняття не є пасивним, споглядальним актом, а, навпаки, активним, креативним процесом. Воно не обмежується тільки відтворенням об'єкта, але виконує також продуктивні функції, що проявляються у створенні зорових моделей. Кожен акт візуального сприйняття включає активне дослідження об'єкта, його, по-перше, зорову оцінку, по-друге, вибір значущих рис, по-третє, співставлення їх з пам'ятними образами, по-четверте, аналіз і організацію у цілісний візуальний образ. Такий активний та креативний характер зорового сприйняття, на думку Р. Арнхейма, має подібність до інтелектуального процесу пізнання.

Якщо інтелектуальне знання пов'язане з логічними категоріями, то художнє сприйняття, не будучи раціональним процесом, спирається на певні структурні принципи, які Арнхейм визначає як «зорові поняття». Він виділяє два види таких понять: перцептивне, яке сприяє сприйняттю, і образотворче, яке дозволяє митцеві реалізувати свою ідею в матеріалі художнього твору. Таким чином, сприйняття полягає в створенні «перцептивних понять», подібно до того, як художня творчість є процесом утворення відповідних образотворчих понять [3].

Образотворче мистецтво і музика, виникли на ранніх етапах людської еволюції. Наприклад, перші наскельні малюнки, створені тисячі років тому, свідчать про те, що наші предки використовували мистецтво як спосіб вираження свого досвіду і переживань. Малюнки несли в собі сакральне значення і використовувалися для відображення світоглядних уявлень про природу, божественне, смерть та життя. Аналіз розуміння сакрального мистецтва здійснювався через призму культурно-психологічного підходу.

Створення мистецтва дозволяє людині відкрито виражати свої почуття, не обмежуючись жодними соціальними нормами або внутрішніми заборонами. Творчий процес стає засобом зняття емоційної напруги.

Наприклад, у момент, коли людина малює, ліпить або пише музику, вона не тільки створює щось нове, але й вивільняє накопичену емоційну енергію. Цей процес дозволяє усвідомити свої емоції, переосмислити їх і знайти внутрішню гармонію.

Ліплення з глини або пластиліну є ще одним ефективним методом саморегуляції. Цей процес має терапевтичний вплив через тактильну взаємодію з матеріалом. Руки працюють з глиною, і цей фізичний контакт сприяє зниженню тривожності та допомагає людині зосередитися на створенні об'єкта. Ліплення може також бути способом символічного відтворення внутрішніх станів та їх трансформації у позитивні форми.

Фізичний контакт із матеріалами допомагає краще усвідомити свої емоції, адже, на відміну від малювання, де результат більш візуальний, тут важливу роль відіграє сам процес роботи з матеріалом. Пацієнти можуть випробувати почуття контролю, оскільки вони самі створюють об'єкти і мають можливість їх змінювати, руйнувати або переробляти, що символічно допомагає їм подолати почуття безпорадності у реальному житті.

Музика також є потужним інструментом психологічної саморегуляції. Вона безпосередньо впливає на емоційний стан людини, стимулюючи певні зони мозку, які відповідають за емоції. Музична терапія допомагає полегшити тривожні стани, депресію та стрес, оскільки музика може налаштовувати на певний емоційний лад. Спокійна мелодія, наприклад, сприяє розслабленню, а енергійна музика підвищує життєвий тонус.

Танці та рухова терапія – це ще один спосіб використання тіла для вираження емоцій. Через рухи людина може вивільнити енергію та зняти напругу, яка накопичилася у результаті стресу. Фізична активність стимулює вироблення ендорфінів – гормонів, що відповідають за гарний настрій. Крім того, танці дозволяють людині звільнитися від стриманості, виразити емоції через рухи та відчути єдність тіла і душі. Це може бути особливо корисним для людей, які відчувають емоційне блокування або дисоціацію з власним тілом через тривалі стресові ситуації.

Не тільки активна участь у творчості, але й споглядання мистецтва може сприяти психологічній саморегуляції. Перегляд творів живопису, скульптур або архітектурних шедеврів може мати заспокійливий ефект, допомагаючи відволіктися від буденних проблем та знизити рівень тривоги. Візуальне мистецтво викликає різноманітні емоційні реакції, активізуючи уяву та створюючи емоційний відгук.

Багато досліджень підтверджують, що залучення до творчого процесу має терапевтичний ефект. Наприклад, у дослідженні британського психолога Адріана Хілла, який працював з пацієнтами, що проходили реабілітацію після хвороби, було встановлено, що малювання і живопис допомагають людям впоратися з емоційною напругою та тривогою. Сам процес створення мистецького продукту стає своєрідною медитацією, яка допомагає розслабитися та відволіктися від стресу.

С. Л. Рубінштейн зазначив, що у мистецтві безпосередньо і чуттєво проявляється все найважливіше, що людина може виявити про іншу особу, виходячи думкою за її межі[39]. Відповідно до концепції А. Н. Леонтьєва, психологічний зміст мистецтва формується через особистісно забарвлені естетичні, моральні, духовні, релігійні, а також політичні та матеріальні суспільні відносини, аналіз яких дозволяє історично точно відтворити особливості психіки.

У психологічній концепції мистецтва цікаві ідеї Ю. Лотмана, який вважає мистецтво семіотичним явищем. Він приділяє увагу структурі творів — текстам мистецтва. [33]

Його основний висновок полягає в тому, що елементи художньої структури мистецтва проектуються на змінну історичну основу, тобто на ширші системи соціальних детермінацій мистецтва.

1.2 Психологічний вплив мистецтва: основні теорії та концепції

В умовах ринкової економіки ефективність діяльності персоналу є головним фактором, що визначає економічне становище організацій. У зв'язку з

цим досить актуальною темою сучасних досліджень є проблема оцінки та діагностики кадрового складу. Сьогодні як теоретики, так і практики визнають, що оцінка є «наскрізним» видом кадрової роботи, який дозволяє вирішити різноманітні завдання в сфері управління персоналом.

Мистецтво, як одна з найдавніших форм вираження людського досвіду, відіграє значну роль у розвитку суспільства та особистості. Впродовж тисячоліть воно не лише було засобом естетичного вираження, а й глибоко впливало на емоційний та психологічний стан людей. Від первісних малюнків на стінах печер до сучасних форм художньої творчості, мистецтво завжди викликало в людині переживання, стимулювало її до роздумів і відкривало нові горизонти для самопізнання.

Психологічний вплив мистецтва став об'єктом вивчення багатьох науковців. Філософи, психологи та мистецтвознавці розробили низку теорій, які пояснюють, як і чому мистецтво діє на нашу свідомість і підсвідомість. Зокрема, дослідження в цій галузі зосереджуються на питаннях, як мистецтво впливає на емоції, когнітивні процеси, розвиток особистості та соціальну взаємодію.

Коли говорять про вплив, зазвичай мають на увазі, що один об'єкт викликає зміни в іншому. Г.А. Ковальов дає широке визначення впливу як «процесу, що відбувається під час взаємодії двох і більше упорядкованих систем, результатом якого є зміни в структурі або стані хоча б однієї з цих систем». Г.О. Балл і М.С. Бургін визначають вплив як «подію, коли предмет В (можливо, разом із предметами С, D та ін.) викликає або запобігає змінам у предметі А» [5, с. 57]. Т.С. Кабаченко уточнює, що вплив стає психологічним, якщо він змінює психологічні регулятори активності людини.

Під психологічними регуляторами Кабаченко має на увазі: 1) когнітивну сферу (суб'єктивні уявлення про ситуації, людей тощо); 2) мотиваційно-потребову сферу (джерела активності); 3) установки (цінності, відношення тощо); 4) фонові стани (настрої, переживання тощо). Ці чотири регулятори визначають відповідні методи психологічного впливу, і класифікація Кабаченко відображає

не стратегію впливу, а саме його «адресу» — той аспект психічної активності, на який спрямований вплив.

Подібний підхід запропонували американські психологи Ф. Зімбардо та М. Ляйппе [73]. Вони виділяють п'ять аспектів поведінки людини, що можуть змінюватися під впливом соціальних подразників: 1) сама поведінка; 2) поведінкові інтенції (намір, очікування, плани); 3) когнітивна сфера (ідеї, переконання, знання); 4) емоційна сфера; 5) установки (оцінні реакції). Як і в підході Кабаченко, ці аспекти є можливими «мішенями» психологічного впливу. Американські психологи окремо виділяють поведінку як самостійний об'єкт впливу.

Загалом, ці підходи акцентують увагу на змінах у психічних компонентах людини під впливом зовнішніх факторів, зосереджуючи увагу на «адресі» впливу, а не на його сутності.

Це породжує тенденцію до спрощеного, механістичного розуміння впливу, який часто зводиться до схеми «стимул-реакція». Однак очевидно, що методологія психологічного впливу не обмежується біхевіористським підходом. Вона також може спиратися на концепції психоаналізу, гештальт-психології або гуманістичної психології. Такий ширший підхід відображений у роботах Г.А. Ковальова, а також Г.О. Балла і М.С. Бургіна [5].

Ковальов виділяє три парадигми розуміння психічних процесів, на основі яких у різні періоди розвивалися три стратегії психологічного впливу. Перша парадигма розглядає психіку як пасивний об'єкт зовнішніх впливів «об'єктна парадигма». З неї випливає імперативна стратегія впливу, що полягає в нав'язуванні змін. Друга парадигма, яку Ковальов називає «суб'єктною» або «акціональною», розглядає психіку як активний процес вибіркового відображення зовнішніх факторів і доцільної діяльності. З цієї парадигми випливає маніпулятивна стратегія, яка спрямована на керування цілями та умовами активності суб'єкта. Третя парадигма – «суб'єкт-суб'єктна» або інтерсуб'єктна – трактує психіку як індивідуально-особистісну, творчу

реальність. На відміну від попередніх, ця парадигма підтримує діалогічну, або розвиваючу стратегію впливу.

З огляду на різноманітність художніх творів, можна стверджувати, що психологічний вплив мистецтва може бути імперативним, маніпулятивним або діалогічним. Наприклад, фільми жахів, ймовірно, мають імперативний вплив, ідеологічне кіно – маніпулятивний, а авторські проблемні фільми – діалогічний.

Водночас, розглядаючи психологічний вплив мистецтва, варто враховувати його специфіку. Більшість робіт трактує цей вплив як соціально- психологічний процес комунікації між суб'єктами. Хоча мистецтво дійсно є формою соціальної комунікації, його психологічний вплив має особливості. Окрім змісту та способів його подачі, важливою складовою впливу є форма. За О.О. Мелік-Пашаєвим, форма в мистецтві має свою власну «змістовність», що визначає естетичне сприйняття і насолоду. Саме різноманіття форм творить багатство жанрів у мистецтві. При цьому зміст твору визначає його зв'язок із реальністю та зрозумілість для глядача. Співвідношення форми та змісту – ключові координати психологічного впливу мистецтва, що відзначається в роботах Є.П. Крупника [27]

Розглядаючи психологічний вплив мистецтва як взаємодію реципієнта з твором, опосередковану художньою свідомістю та спрямовану на психічні зміни, Є.П. Крупник пропонує таку типологію впливу мистецтва:

1. Коли життєвий зміст твору переважає над естетичною формою, ми маємо справу з «наївним реалізмом» або «натуралізмом».
2. Якщо форма твору важливіша за його зміст для реципієнта, це відображає «естетизм».
3. У випадку гармонії форми та змісту, це призводить до «глибокого цінительства», що виражається у переживанні катарсису під час сприйняття твору.

Ідея взаємодії форми та змісту як факторів мистецького впливу бере початок ще з часів Аристотеля. Відповідно до класифікації Крупника, можна зрозуміти, яку роль відіграють форма і зміст у психологічному впливі мистецтва. Зміст сприяє залученню емоційного досвіду реципієнта, тоді як форма

систематизує цей досвід і вводить його в систему суспільних цінностей. Таким чином, діалектика форми і змісту виступає інструментом соціалізації особистості, що є важливим аспектом формування індивіда в суспільстві [27].

Катарсис, як результат взаємодії форми і змісту, можна розглядати як один із механізмів розвитку особистості або, принаймні, як ефект, спрямований на її збагачення через мистецтво.

Зважаючи на це, можна припустити, що мистецтво має інші «адресати» впливу, які викликають різні ефекти. Наприклад, твір може бути спрямований на побутово-вітальний рівень людини, забезпечуючи релаксацію і фізичний комфорт. Водночас, інші твори можуть апелювати до духовного рівня, викликаючи морально-естетичні переживання.

У психологічному аналізі мистецтва важливо розрізнити поняття «вплив» та «сприйняття», адже більшість психолого-естетичних концепцій мистецтва зосереджуються саме на сприйнятті («естетичне сприйняття»). Деякі дослідники не розмежовують ці терміни, ототожнюючи їх, проте детальний аналіз виявляє значні відмінності між ними.

Вплив зазвичай визначається як процес, при якому один об'єкт викликає зміни в іншому. За визначенням Г.О. Балла і М.С. Бургіна, вплив – це «подія, що полягає в тому, що предмет В викликає або запобігає зміні предмета А»[5, с. 57]. Сприйняття ж – це «психічний процес, що веде до утворення чуттєвого образу», який дозволяє усвідомити виділений з навколишнього середовища об'єкт.

Ці два поняття взаємопов'язані: сприйняття неможливе без впливу об'єкта на суб'єкта, і навпаки – вплив не може відбутися без сприйняття суб'єктом об'єкта. Як зазначав Д.М. Узнадзе, психіка не може бути прямо піддана впливу зовнішніх матеріальних об'єктів. Такий вплив завжди опосередковується психічними процесами, зокрема сприйняттям. У цьому сенсі, як говорив С.Л. Рубінштейн, будь-який вплив на психіку «заломлюється» через активність самої психіки [39].

Августин робить важливий висновок: чуттєве сприйняття — складний психофізіологічний процес, що включає активну участь усіх духовних сил

людини. Ключовою характеристикою сприйняття та відчуттів є напруга, яка виникає в психіці як реакція на зовнішній подразник, що діє на тілесні органи, викликаючи реакцію душі через тілесний інструмент — відчуття. На думку Августина, самосприйняття є, по суті, тілесним рухом, спрямованим проти існуючого в ньому руху [4].

Августин виділяє кілька типів взаємодії психіки та подразника. Наприклад, при суперечності зовнішнього впливу з внутрішнім прагненням виникає біль; якщо ж стимул відповідає душевній орієнтації, виникає задоволення, що може стати основою естетичного сприйняття. Також є випадок, коли зовнішній подразник заповнює внутрішню потребу, що сприймається як відчуття спраги, і коли надмірний вплив викликає або задоволення, або біль. Останній варіант — порушення гармонії в тілі, що сприймається як хворобливе почуття.

Отже, виділяються основні етапи: «художник – твір – суб'єкт сприйняття». На перше місце Августин висуває не стільки змістовний, скільки психологічний аспект. Він наголошує на психологічному аспекті в сприйнятті творів, приділяючи увагу психології творчості, актуальній і сьогодні [4].

Отже, вплив фіксує контроль об'єкта над суб'єктом, тоді як сприйняття підкреслює контроль суб'єкта над об'єктом. Це можна пояснити на прикладі підпорогових впливів, таких як «феномен 25-го кадру». Хоча здається, що цей вплив не опосередковується психічним відбиттям, насправді має місце несвідоме сприйняття. Таке сприйняття, як при гіпнозі або в стані сну, не є усвідомленим, але все ж існує. Свідоме сприйняття – це те, що суб'єкт виділяє з навколишнього світу і контролює. Позасвідоме ж не є неконтрольованим повністю, воно просто не диференціюється як окремий суб'єктивний образ, залишаючись поза свідомим контролем. Таким чином, підпорогові сприйняття стають своєрідним «примусовим» впливом.

Отже, можемо зробити висновок, що між сприйняттям і психологічним впливом існує взаємозв'язок, але радше у формі зворотної кореляції. На нашу думку, чим менш реалістичне та більш суб'єктивне сприйняття (наприклад, штучно позитивно-романтизоване чи ідеологізоване), тим нижчий рівень

контролю над образом, і тим механічнішим стає вплив об'єкта на реципієнта. Таким чином, при "упередженому" або ідеологізованому сприйнятті об'єкт впливає на суб'єкта жорстко і "примусово", але водночас поверхнево. Навпаки, об'єктивніше і глибше сприйняття, позбавлене ідеологічних нашарувань, веде до більшого взаємовпливу з об'єктом, аж до «суб'єкт-суб'єктних» відносин із ним.

Ці міркування дозволяють краще зрозуміти характер психологічного впливу, який виникає в контексті естетичного сприйняття мистецтва. Якщо ми погоджуємося з ідеєю Г.Т. Фехнера, що естетичне сприйняття – це сприйняття об'єктивно існуючого «чинника краси», то психологічний вплив мистецтва як елементу реальності зводиться до переживання взаємодії з красою як частиною реального світу. Людина, взаємодіючи з реальністю, адаптує своє сприйняття, постійно коригуючи його, що підвищує рівень контролю над власним сприйняттям і створює своєрідний «діалог» із об'єктом. Такий вплив є суб'єкт-суб'єктивним і сприяє розвитку особистості [60].

Однак, якщо основою сприйняття мистецтва стає не об'єктивна реальність, а проєкція внутрішнього світу суб'єкта на об'єкт, як це описує теорія Т. Ліппса через поняття «учування», то вплив мистецтва стає подвійним. З одного боку, об'єкт підтверджує та підсилює елементи внутрішнього світу суб'єкта, які проєктуються на нього. З іншого боку, та частина об'єкта, яка не відповідає цій проєкції, сприймається як чужорідна сила, яку необхідно стримувати естетичною формою. Це породжує напружений контроль свідомості суб'єкта над образом, що призводить до примусового самовпливу. З часом, ця напруга може сприяти виникненню протестних реакцій, коли суб'єкт шукає «розслаблення» через протиставлення своїм позитивним проєкціям [35].

Такі ситуації пояснюють появу протестних напрямків у мистецтві. Цікавим є факт, що така проблема зникає, якщо естетичне сприйняття співпадає з реалістичним.

Зігмунд Фрейд також наголошує на цьому ефекті, зазначаючи, що естетичні об'єкти служать для уявного задоволення потягів, але водночас вони породжують

образи, які протидіють задоволенню, створюючи своєрідну боротьбу в свідомості між насолодою і страхом покарання, відомим як «Едипів комплекс» [22].

Таким чином, можна зробити висновок про наявність зв'язку між естетичним сприйняттям і психологічним впливом мистецтва, який не завжди є прямим і часто має зворотний характер.

Психологічний вплив мистецтва є однією з форм психологічного впливу. Реалізуючи закономірності та види останнього, вплив мистецтва має свої особливості. Важливу роль тут відіграє форма, а також діалектика форми і змісту.

При оцінці впливу мистецтва ключовим є рівень сприйняття твору, який впливає на особистість. Ми віримо, що чим глибше сприйняття мистецтва, тим більш контрольований його вплив; чим поверхневніше сприйняття, тим вища ймовірність психологічно примусового впливу твору на реципієнта.

В результаті, можна стверджувати, що естетичне сприйняття і психологічний вплив мистецтва перебувають у складному взаємозв'язку, який не завжди є прямим і лінійним. Чим суб'єктивніше сприйняття об'єкта, тим сильніший його механічний вплив на реципієнта, але такий вплив, як правило, є поверхневим. Натомість об'єктивне, неупереджене сприйняття сприяє глибшій взаємодії з об'єктом, де вплив стає суб'єкт-суб'єктним, більш гармонійним і розвиває особистість. Мистецтво може діяти як механізм самовпливу суб'єкта, водночас створюючи простір для катарсису та внутрішньої трансформації через напругу між естетичними переживаннями і психологічними конфліктами.

1.3 Роль мистецтва у формуванні особистості в культурно - історичному контексті

Розвиток особистості — це складний і багатогранний процес, який включає в себе різні аспекти: від психологічного та соціального до культурного й етичного. Цей процес розглядається не як лінійне або механічне розгортання закладених вроджених якостей, а як результат активної взаємодії індивіда з культурним середовищем. У культурно-історичній теорії Л. С. Виготського розвиток особистості розглядається не як розгортання закладених якостей, а як формування нових психологічних властивостей у процесі активної взаємодії

людини з культурним середовищем та іншими людьми. Мистецтво є важливим елементом цього процесу, оскільки воно є одним із основних каналів культурної передачі та творчої активності індивіда [15].

Як зазначав Виготський, важливим є не лише засвоєння культурних знань, а й активне формування нових психічних структур через діяльність. Мистецтво, будучи своєрідним засобом активної творчості, дозволяє людині не тільки виражати свої внутрішні переживання, але й переробляти, осмислювати і перетворювати досвід, який вона здобуває в результаті взаємодії з культурним середовищем. Завдяки мистецтву індивід може отримати глибше розуміння власної ідентичності, а також інтегрувати елементи різних культурних традицій, що впливає на формування багатогранної мультикультурної особистості [15].

У глобалізованому світі культура стає різноманітнішою, і важливо не лише вивчати практики інших людей, а й інтегрувати їх у практику власного життя. Мистецтво допомагає людям адаптуватися до культурного розмаїття, зберігаючи індивідуальність і поєднуючи різні культурні цінності, що сприяє розвитку толерантної особистості. Однак розвиток особистості не обмежується пасивним засвоєнням культурних кодів; включає самопізнання, самореалізацію, творчість. На думку Є. В. Ільєнкова, розвиток передбачає не тільки засвоєння, але й активне створення нових ідей через взаємодію з навколишнім світом, що дозволяє формувати унікальні способи самовираження.

У свою чергу, культурна адаптація та інтеграція нових ідей не є лише механічним процесом. Вона передбачає не тільки засвоєння елементів іншої культури, а й активне осмислення і перетворення цих елементів, перетворюючи їх у частину власної ідентичності. Це допомагає людині не лише краще розуміти інші культури, але й створювати свою власну культурну реальність, зберігаючи при цьому гнучкість і відкритість до змін.

Мистецтво в цьому процесі виступає як канал, через який індивід може переживати і трансформувати цей досвід. Воно дає змогу людині не лише усвідомлювати культурні норми і цінності, але й активно впливати на них, створюючи нові форми і зміст у межах певних культурних традицій. Це особливо

важливо в умовах глобалізації, коли культура ідентичності стають динамічними та мінливими.

Розвиток особистості в сучасному світі також передбачає інтеграцію минулого, теперішнього та майбутнього. Як зазначав О. Ф. Лосєв, розвиток є процесом становлення, в якому кількісні зміни перетворюються на нові якості. Життя особистості є безперервним рухом, у якому кожен етап розвитку не лише базується на попередньому досвіді, а й відкриває нові можливості для самореалізації. Це процес, який не можна розглядати як просту лінію між минулим і майбутнім, оскільки кожен новий досвід змінює людину, розширюючи її можливості та погляд на світ [34].

Це відображає ідею, що розвиток особистості не є статичним, а динамічним процесом, який включає в себе не лише біологічні або психологічні зміни, але й культурні трансформації, які здатні змінювати не лише індивіда, а й суспільство в цілому. В цьому контексті важливу роль відіграє культурне середовище, яке створює умови для особистісного розвитку, водночас даючи людині можливість впливати на це середовище через свої дії, творчість і самовираження.

Розвиток особистості в умовах глобалізації передбачає здатність людини поєднувати різні культурні традиції і цінності в єдину систему, що дозволяє їй активно взаємодіяти з іншими людьми та культурами. У цьому процесі особистість стає здатною формувати мультикультурну ідентичність, яка ґрунтується на багатстві різноманітних культурних впливів і дозволяє людині адаптуватися до змін, одночасно зберігаючи свою унікальність. Мистецтво, як одна з основних форм культурної діяльності, надає можливість людині не лише осмислювати, а й творити нові культурні реальності, тим самим сприяючи розвитку сучасної особистості.

Отже, розвиток особистості є інтегрованим і динамічним процесом, у якому важливу роль відіграють не лише психологічні чи соціальні чинники, а й культурні впливи, зокрема через мистецтво, яке є основним засобом творчого самовираження і активного формування нових психологічних структур. У цьому контексті сучасна особистість повинна мати здатність адаптуватися до постійних

змін, зберігаючи при цьому гнучкість, відкритість до нових ідей і можливостей, а також зберігаючи свою індивідуальність у світі глобалізації та мультикультурності.

Висновки до 1 розділу.

Аналіз наукової літератури дозволив систематизувати основні аспекти розвитку особистості під впливом мистецтва та культурно-історичних факторів, особливо в умовах глобалізації. Сучасний розвиток особистості є багатовимірним процесом, у якому освіта, соціально-культурні фактори та мистецтво відіграють ключову роль, стаючи засобами не лише для засвоєння знань, але й для формування ціннісних орієнтирів, розвитку духовного потенціалу та адаптації до різноманіття сучасного світу.

Аналіз соціально-філософської та психолого-педагогічної літератури дозволив виділити такі важливі аспекти:

1. Освітнє середовище слугує не тільки джерелом знань і навичок, але й формує соціально-культурні компетенції, сприяє розвитку самосвідомості та здатності до рефлексії. Воно стає простором для соціалізації, формування критичного мислення та здатності адаптуватися до змін;

2. Процес глобалізації стимулює необхідність формування мультикультурної ідентичності, що дозволяє особистості успішно інтегрувати в своєму життєвому досвіді культурні цінності інших народів, зберігаючи власні унікальні риси та відкритість до культурного різноманіття;

3. Мистецтво виконує функцію особливого медіатора між особистістю та культурним середовищем. Воно виступає потужним інструментом для творчого самовираження, самопізнання, рефлексії та культурної адаптації, що, в свою чергу, дозволяє індивідуально інтегруватися в соціум, гармонійно взаємодіяти з іншими та формувати стійку самооцінку.

Отже, формування особистості в сучасних умовах є складним, багатофакторним і динамічним процесом, в якому освітні, культурні та соціальні чинники переплітаються, створюючи унікальні можливості для всебічного розвитку. Завдяки освіті, мистецтву і культурним практикам особистість не лише

засвоює культурні цінності та знання, але й формується як суб'єкт із здатністю створювати нові психологічні структури, аналізувати й інтерпретувати навколишній світ, формувати власні смисли та активно взаємодіяти з ним. Уміння рефлексувати, пристосовуватися до мінливих умов, а також шукати і відкривати нові горизонти є особливістю розвитку сучасної особистості, що робить її більш стійкою, адаптивною та творчою.

Таке становлення гармонійної, духовно багатой та відкритої до нових ідей особистості набуває особливої ваги в контексті глобалізації, яка висуває додаткові вимоги до соціальної та культурної гнучкості. Можливість поєднання та інтеграції різних культурних практик стає важливою характеристикою сучасної людини, яка, завдяки цьому, не лише зберігає власну ідентичність, але й розвиває здатність до мультикультурного діалогу. Вплив мистецтва, зокрема, забезпечує більш глибоке емоційне та інтелектуальне розуміння світу, дає змогу відкрити внутрішній потенціал і реалізувати власне "я", сприяючи розвитку багатовимірної ідентичності.

Таким чином, у сучасному світі освіта, культура та мистецтво стають ключовими елементами формування особистості, допомагаючи їй зберігати свою унікальність у глобальному просторі, знаходити гармонію між індивідуальними прагненнями і суспільними очікуваннями та розвиватися як гармонійна і духовно багата особистість. Це свідчить про важливість створення сприятливого культурного й освітнього середовища, яке здатне підтримувати процес розвитку особистості, сприяючи підвищенню рівня її духовного та творчого потенціалу, що, своєю чергою, здатне позитивно вплинути на розвиток суспільства загалом.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ВПЛИВУ МИСТЕЦТВА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОТІ

2.1 Обґрунтування вибірки учасників для психодіагностичного дослідження ефективності арт-терапії

Обґрунтування відбору вибірки учасників для психодіагностичного дослідження ефективності арт-терапії вимагає врахування кількох ключових аспектів, таких як вік учасників, особливості їхнього психічного розвитку, наявність специфічних психологічних проблем, які можуть бути коректно вирішені за допомогою арт-терапії.

Формування психічної та емоційної сфери особистості - це динамічний процес, який триває протягом усього життя. За О. Леонтьєвим, процес розвитку особистості передбачає безперервну взаємодію дії та мотивації, що, в свою чергу, призводить до виникнення кризових моментів розвитку. Ці кризи можуть бути як невід'ємною частиною розвитку, так і ознакою необхідності вжиття корекційних заходів. Психологічні труднощі, такі як тривожність, агресія, низька самооцінка, труднощі у взаємодії з оточуючими, часто з'являються на етапах кризи розвитку і можуть бути вирішені за допомогою арт-терапії.

Враховуючи специфіку психічного розвитку учнів молодших класів, учасниками дослідження стали діти віком 10-11 років. Цей вік є важливим етапом розвитку, коли діти починають усвідомлювати себе як окрему особистість, мають труднощі з адаптацією до соціуму, часто переживають емоційні кризи.

Водночас не всі прояви тривоги і страху є симптомами патології. Тривожність у шкільному віці часто є природною частиною розвитку і сигналізує про підвищену чутливість до загрози. Вони є ознакою того, що дитина активно долає власні емоційні труднощі. Природа наділила дитину здатністю самостійно долати свої страхи. Це проявляється під час гри, коли дитина знову і знову переживає ситуацію, що її лякала, повторюючи сюжет психотравмуючого досвіду. Також цьому сприяють слухання "страшних" оповідань, перегляд фільмів жахів чи лазіння на найвище дерево.

Тому арт-терапія може стати ефективним інструментом для розвитку дитини, оскільки дає їй можливість висловити і зрозуміти свої страхи та переживання через творчий процес. Відбір учасників для дослідження ґрунтується на наявності вікових страхів, тривожності та емоційної чутливості, які можна правильно опрацювати за допомогою арт-терапевтичних технік.

Емоційне благополуччя дитини залежить від ситуації в її оточенні, включаючи сімейні обставини та соціальний контекст країни. Тривога, стрес і страхи дорослих відображаються на дітях, які стають «дзеркалом» емоційних станів дорослих. Сучасна дійсність часто змушує дітей жити в атмосфері напруги та конфліктів або бути свідками таких ситуацій. Особливо сильний вплив на емоційну сферу дитини надають сімейні стосунки, які є основним джерелом тривоги в дитинстві. Одним із найпоширеніших дитячих страхів є страх засмутити батьків, що сприяє накопиченню стресу.

Це може призвести до втрати допитливості, життєрадісності та оптимізму, що, в свою чергу, погіршує загальний емоційний стан і психологічне здоров'я. Такі діти потребують психологічної допомоги для подолання внутрішніх конфліктів і переживань.

У таких випадках ефективним інструментом для дітей можуть стати техніки арт-терапії, зокрема психотерапевтичні малюнки. Ці техніки допомагають дитині виразити свої емоції, подолати наявні страхи та навчитися справлятися з новими психологічними викликами. Малювання стає своєрідним інструментом емоційної розрядки, який дає дитині можливість побачити свої переживання під іншим кутом зору і таким чином зменшити стрес і тривогу.

Багато труднощів у взаємодії з дітьми молодшого шкільного віку виникають через нерозуміння дорослими егоцентричної пізнавальної позиції дитини. Ця характеристика характерна для учнів молодших класів і поступово зникає в процесі їхнього розумового, психологічного та емоційного розвитку. Егоцентрична позиція полягає в тому, що дитина ставить себе в центр всього, що відбувається навколо неї. Наприклад, діти можуть бути впевнені, що всі люди навколо них думають так само, як і вони, і тому, розповідаючи історію, можуть

починати її з середини, сподіваючись, що співрозмовник вже знає, про що йдеться. Це явище Ж. Піаже назвав егоцентричним мовленням, оскільки дитина ще не здатна повністю поставити себе на місце іншої людини і зрозуміти її точку зору [72].

Егоцентрична позиція також визначає високу сугестивність дітей цього віку. Вони часто приписують власні думки та емоції іншим і дуже легко «заражаються» чужими почуттями. Однак це може бути використано в позитивному ключі під час творчих занять, коли дитина вчиться виражати свої емоції через мистецтво і водночас розвиває емпатію до інших.

Однією з ключових проблем, які виникають при роботі з учнями молодших класів, є формування соціально орієнтованої поведінки. Психолог повинен допомогти дитині розвинути здатність розуміти інших людей, піклуватися про них і навчитися регулювати свої емоції, зокрема спалахи гніву. Це є важливою частиною психологічного розвитку школяра і має стати головним досягненням в рамках його соціалізації та інтеграції в колектив.

Соціобіологічна теорія соціальної поведінки стверджує, що турбота про інших є вродженою рисою людини, яка виникає з простого співчуття, яке дитина відчуває, коли бачить страждання, біль і переживання своїх близьких. Згідно з цією теорією, бажання допомагати іншим виникає у дитини через її нездатність довго терпіти почуття жалю. Це співчуття стає настільки обтяжливим, що дитина прагне якнайшвидше позбутися цього почуття. Згідно з цією теорією, діти генетично запрограмовані допомагати іншим, забезпечуючи тим самим самозбереження і виживання виду.

З іншого боку, теорія навчання соціальної поведінки підкреслює, що діти здебільшого запозичують свої соціальні дії у батьків, не маючи потреби щоразу ставити себе на місце іншої людини, щоб відчути емпатію. Відомо, що частота соціальної поведінки (а також актів агресії) може зростати завдяки навчанням через наслідування та заохочення. Наприклад, якщо діти спостерігають за щедрістю інших або їх хвалять за власну щедрість, це стимулює розвиток цієї риси.

Згідно з теорією психічного розвитку, поведінка дитини може набути соціального характеру лише тоді, коли вона розвине здатність ставити себе на місце іншого. Поки мислення дитини залишається егоцентричним, вона не здатна усвідомити, чого хоче чи потребує інша людина. Дитина може співчувати, розуміти, що причина неприємного стану криється не в ній самій, а в інших людях, які переживають біль розлуки. Однак на цьому етапі її «турбота» про інших ґрунтується не на реальних потребах цих людей, а на власних бажаннях дитини.

Кожен з розглянутих підходів має право на існування. Дітям від природи притаманні певні почуття симпатії, хоча й різною мірою; вони вчаться адекватним (або неадекватним) соціальним діям у процесі взаємодії з оточенням. Їх активна поведінка стає більш усвідомленою і менш залежною від зовнішнього контролю, оскільки у дітей розвивається здатність ставити себе на місце інших.

Процес формування соціальної поведінки змінюється з віком. Від року до трьох років конфлікти можуть викликати бурхливі емоційні реакції через несформованість механізмів контролю. Пізніше з'являються реальні прояви агресії, що супроводжуються загрозливими жестами або звуками. Учні молодших класів часто бувають агресивними через конфлікти з батьками або конкуренцію з однолітками. Гнів може бути викликаний діями однолітків, вимогами дорослих або несправними предметами. Якщо ці реакції не підтримуються оточенням, вони зникають, але надмірна увага дорослих може закріпити агресію. Відсутність терпимості до негативних емоцій може призвести до емоційного стресу та дратівливості. Негативні емоції є необхідною частиною розвитку дитини.

Психологічна допомога дитині молодшого шкільного віку зазвичай складається з наступних етапів:

1. Визначити природу страхів і навчити говорити про них без сорому. Для виявлення страхів можна використовувати бесіду, проективні техніки та техніки на тривожність.

2. Допомогти визначити причину страху і спосіб його подолання. Це включає в себе надання дитині віри в її здатність самостійно контролювати і долати страхи.

3. Сприяти самопізнанню та встановленню дружніх стосунків між учнем і класом, вчителем і батьками. Це допомагає формувати віру у власні сили та заохочує звертатися за допомогою, коли це необхідно.

4. Мотивація до навчання та розвиток творчих здібностей. У контексті навчальної діяльності молодших школярів можна виділити дві групи мотивів: навчально-пізнавальні (пов'язані зі змістом навчальної діяльності та її процесом) і широкі соціальні (мотиви обов'язку і відповідальності; мотиви самовизначення і самовдосконалення; вузько особистісні мотиви).

Найкращий підхід до дітей молодшого шкільного віку - створити умови, щоб вони відчували, що їхню незалежність приймають і цінують. Тому важливо навчитися таким методам організації співпраці, які б дозволяли дітям приймати власні правильні рішення і отримувати за них схвалення.

Відсутність періоду самоствердження або, навпаки, його затягування, свідчить про психологічне неблагополуччя дитини: відсутність внутрішнього психологічного комфорту, проблеми у формуванні її ставлення до себе та інших, а також про затримку в розвитку її самостійності, сили волі тощо.

На жаль, не всі діти здатні самостійно подолати свої страхи. Причиною цього може бути як типологічна схильність дитини до тривожності, так і соціальна ситуація її розвитку, яка орієнтує на переживання страхів. У таких випадках на допомогу дитині мають прийти батьки, вчителі, психологи, надавши підтримку та допомогу в подоланні труднощів.

За сприятливих умов психічного розвитку почуття і переживання дітей стають більш складними і диференційованими. Підвищується рівень самоконтролю і цілеспрямованості, з'являються нові емоційні переживання, такі як почуття провини, справедливості або несправедливості, а також моральні переживання і почуття гідності. Ці емоції поступово перетворюються на категорії совісті, які формують внутрішній світ особистості. Водночас чітко проявляється

потреба у визнанні, схваленні, підтримці та любові. Дитина починає вміти ставити себе на місце іншої людини і уявляти її почуття і переживання [35].

Розвиток рефлексії та емпатії значно збагачує внутрішній світ дитини, наповнюючи її спілкування новим змістом і роблячи її поведінку більш соціально орієнтованою. Для ефективного формування сенсорної сфери дитини важливо залучати її до творчої та художньо-мовленнєвої діяльності. Така діяльність сприяє емоційному збагаченню особистості, розвитку емоційної чутливості та виникненню почуття радості, захоплення і натхнення.

Творчість - це діяльність людини, спрямована на створення нових, якісно невідомих раніше духовних або матеріальних цінностей. Необхідними компонентами творчості є фантазія, уява, а також розумовий зміст, який полягає у створенні образу кінцевого продукту (результату творчості) [36]. Крім критерію новизни та оригінальності, важливу роль у визначенні творчості відіграє ціннісний (аксіологічний) критерій. Діяльність людини може бути визнана творчою лише тоді, коли вона сприяє розвитку людської особистості, культури і духовності. Творчість завжди зумовлена принципами істини, добра, краси та їх синтезом - духовністю.

Дитяча художня творчість є однією з найдоступніших і найефективніших форм естетичного сприйняття світу. Вона дозволяє дітям продемонструвати своє розуміння і ставлення до навколишнього світу, а також розкрити свій внутрішній світ, уяву, фантазію, інтереси і здібності. У процесі творчості дитина не тільки розкриває свої таланти, а й розвивається інтелектуально та емоційно, визначає своє ставлення до життя і своє місце в ньому. Творчість допомагає дітям отримати досвід колективної взаємодії, навчитися знаходити оригінальні рішення і висувати гіпотези. Такі діти здатні швидше адаптуватися до середовища однолітків і знаходити спільну мову з оточуючими, а батькам і вчителям легше взаємодіяти з ними [45].

Особливо важливо, що творчість у дітей сприяє розвитку самовираження та самопізнання, допомагає виявити свої сильні сторони, розвиває впевненість у собі та розширює горизонти сприйняття світу. Таким чином, творчість стає

потужним інструментом розвитку соціальних та емоційних навичок, а також сприяє формуванню активної життєвої позиції дитини.

Дитяча творчість - це спонтанне, унікальне, безпосереднє явище, водночас природне і дивовижне. Діти по-своєму сприймають світ і виражають це у своїх маленьких витворах мистецтва, які є відображенням їхнього досвіду, уяви та емоцій. Вони створюють свій власний унікальний світ, де кожен малюнок, кожен жест має своє значення. Однак багато батьків, захоплюючись формальним навчанням читання, письма та лічби, часто забувають про творчий бік освіти, нехтуючи розвитком креативності, яка є важливою складовою формування гармонійної особистості [64].

Творчість є необхідною умовою для розвитку людського потенціалу. Завдяки їй життя набуває більшої глибини, радості та сенсу. Творчість спонукає дитину фантазувати, мріяти і створювати щось нове своїми руками, розвиваючи таким чином уяву, критичне мислення і здатність до самовираження. Це дає дитині можливість виразити свою індивідуальність, підвищує впевненість у собі та сприяє розвитку емоційного інтелекту.

Таким чином, творчість може бути потужним інструментом для подолання дитячих страхів, зниження тривожності та сприяння самопізнанню. Вона формує дружні стосунки з оточуючими та стимулює активну діяльність, спрямовану на вдосконалення себе та навколишнього світу. Творчий процес дає дитині відчуття контролю та впевненості, які є важливими складовими її розумового та емоційного розвитку.

2.2 Організація та методи емпіричного дослідження на базі одеського ліцею №17

У сучасному світі, де панує шалений темп життя, інформаційне перевантаження та прагнення до миттєвого матеріального задоволення, людині, а особливо дитині, важко зберігати душевний спокій, гармонію та внутрішню рівновагу.

Сучасні діти стикаються з низкою викликів, які викликають тривогу та страх. Яка саме тривога бентежить дитину в цей непростий час? Дорослий може знайти відповідь, згадавши своє дитинство: страх перед невизначеністю майбутнього, загрозами і труднощами, які здаються нездоланими, наслідками власних дій, ризиком нерозуміння і відчуження.

Тривожність і страхи - одні з найпоширеніших проблем, з якими стикаються діти молодшого шкільного віку. Це підтверджує статистика: ще у 1980-1983 роках дітей з високим рівнем тривожності та страхів було близько 12-16%, тоді як у 1990-1993 роках цей показник зріс до 72-75%. У 2021 році, в умовах пандемії COVID-19, проблема дитячої тривожності ще більше загострилася, що вимагає особливої уваги до емоційного стану дітей.

На жаль, з початком повномасштабної війни в Україні 24 лютого 2022 року ситуація лише погіршилася. Війна принесла новий рівень стресу та небезпеки, особливо для дітей. За статистикою 2024 року, близько 85-90% дітей в Україні відчують емоційні труднощі, пов'язані з війною, включаючи страх за своє життя та життя своїх близьких, відчуття втрати стабільності та неможливість повернутися до свого нормального дитинства. Цей травматичний досвід ще більше підвищив рівень тривожності серед дітей, зробивши психологічне благополуччя одним з найважливіших питань, яке потребує вирішення в суспільстві.

Саме тому важливо дослідити, як ознайомлення через художньою діяльністю та використання православної культури, може впливати на рівень тривожності, агресивності, формування особистісного «Я», а також на ставлення дітей до інших людей та навколишнього світу. Ці аспекти є критично важливими для розвитку гармонійної, соціально адаптованої особистості, особливо в сучасному стресовому середовищі.

У дослідженні взяли участь 40 учнів віком 10 - 11 років, з них 24 хлопчики та 16 дівчаток. Важливо зазначити, що ці діти зростають у час, коли на їхню психіку суттєво впливають зовнішні чинники, зокрема наслідки пандемії та воєнних дій, що підвищує актуальність дослідження.

Методи дослідження: загальнонаукові методи, метод герменевтики, метод інтроспекції, метод психолого-історичної реконструкції, синтез, узагальнення.

Методики дослідження: тестування за шкалою явної тривожності для дітей (А. М. Прихожан), проєктивна методика діагностики шкільної тривожності (розроблена А. М. Прихожан), проєктивні методики “Моя сім’я” та “Фантастична тварина”, методика “Дні творіння” за принципами вальдорфської методики.

На другому етапі стажування учням початкових класів було запропоновано пройти тестування за методикою «Шкала дитячої тривожності» (СМАС). Ця методика була обрана тому, що тривожність і страхи є одними з найпоширеніших проблем, з якими стикаються діти молодшого шкільного віку. Шкала СМАС була розроблена американськими психологами А. Кастанедою, В.Р. МакКендлесс і Д.С. Палермо в 1956 році на основі шкали явної тривожності, створеної для дорослих Д.А. Тейлором в 1953 році. Для дитячого варіанту шкали було відібрано 42 пункти, які вважаються найбільш показовими для хронічних тривожних реакцій у дітей. Особливістю дитячої версії є те, що тільки ствердні відповіді свідчать про наявність симптомів.

Дитяча версія шкали була адаптована в Україні та опублікована А.М. Прихожан. Дитяча версія шкали демонструє високу клінічну валідність та ефективність, що робить її корисною для широкого кола професійних завдань.

Усім учасникам тестування були надані бланки з інструкціями, зразка приведеного в додатку 1. За інструкцією необхідно дати відповіді «так» чи «ні» на запитання.

Після цього була використана проєктивна методика діагностики шкільної тривожності (А.М. Прихожан). Ця методика, розроблена А.М. Прихожан у 1980-1982 роках на основі методики Амена і Ренісона (1954), призначена для виявлення шкільної тривожності у дітей у віці 6-9 років.

Для тестування використовуються два набори по 12 малюнків (18 x 13 см кожен). Набір А призначений для дівчаток, а набір Б - для хлопчиків. Методика проводиться індивідуально з кожною дитиною. Всі вимоги до тесту відповідають стандартам для проєктивних методик. На початку тестування дітям дається

загальна інструкція, а перед демонстрацією деяких малюнків - додаткові інструкції.

Інструкція до тесту

Зараз ти будеш придумувати розповіді за картинками. Малюнки у мене не зовсім звичайні. Подивися, усі – і дорослі, і діти – намальовані без облич. (Пред'являється картинка № 1.) Це зроблено спеціально, для того щоб цікавіше було вигадувати. Я буду показувати тобі картинки, їх всього 12, а ти повинен придумати, який у хлопчика (дівчинки) на кожній картинці настрій і чому саме такий настрій. Ти знаєш, що настрої відображається у нас на обличчі. Коли у нас гарний настрій, обличчя у нас веселе, радісне, щасливе, а коли поганий – сумне.

Завдання на малюнку 1 вважається тренувальним. На цьому етапі можна повторити інструкцію, щоб переконатися, що дитина повністю її зрозуміла.

Після цього послідовно демонструються малюнки 2-12. Перед кожним малюнком повторюються запитання: «Яке обличчя у дівчинки (хлопчика)?» і «Чому у неї таке обличчя?». Перед показом картинок 2, 3, 5, 6, 10 дитині спочатку пропонують вибрати одного з дитячих персонажів і розповісти про нього.

Враховуючи тему дослідження та вік респондентів, було обрано дві техніки проєкції малюнків: «Моя сім'я» та «Неіснуюча тварина». Для якісної та кількісної оцінки результатів були розроблені критерії.

Проєктивна методика «Моя сім'я» (Р. Ф. Беляускайте) відображає сприйняття дитиною сімейних стосунків і свого місця в ній, висвітлюючи проблеми і конфлікти. Кожен малюнок – це творче вираження дитини, яке дозволяє проаналізувати та переосмислити сімейні стосунки. Сімейний малюнок відображає не тільки минуле і сьогодення, а й може вказувати на майбутнє, адже під час малювання дитина інтерпретує ситуацію і вирішує проблеми.

Цей метод також дає психологу можливість допомогти дитині краще зрозуміти своє становище в сім'ї та разом знайти шляхи покращення адаптації. Важливо уникати нав'язування інтерпретацій і дозволити дитині зрозуміти і прийняти стільки, скільки вона здатна, відповідно до свого рівня психологічної

зрілості. Тест складається з двох частин: малюнок сім'ї та бесіда після завершення малюнка.

Інструкція

«Будь ласка, намалюйте свою сім'ю так, щоб її члени, були чимось зайняті». На всі запитання слід відповідати без яких або вказівок. Наприклад, «можеш малювати як хочеш». Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дітей, відзначати їх міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання. Після того як малюнок закінчено, з дитиною можна провести бесіду за такою схемою:

- Хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї;
- Де працюють або навчаються члени сім'ї;
- Як у сім'ї розподіляються домашні обов'язки;
- Які взаємовідносини дитини з іншими членами сім'ї.

Для виявлення рівня агресивності у дітей була використана проєктивна методика М. Друкаревича «Неіснуюча тварина». Ця методика оптимально підходить для вивчення особистісних особливостей молодших школярів. Вона дозволяє не тільки якісно визначити схильність до агресивної поведінки, а й кількісно оцінити її за допомогою симптомокомплексу агресії, запропонованого І. Фурмановим (див. Додаток А). Всього експерт запропонував для аналізу 14 симптомокомплексів, а також можливість аналізу додаткових аспектів.

Як правило, після того, як дитина закінчує малюнок, її просять написати розповідь про життя цієї тварини. Це дозволяє психологу з'ясувати, чи є тварина хижак, чи є у неї друзі, чи нападає вона на інших, і якщо так, то з якою метою.

Інструкція: «Будь ласка, уявіть собі неіснуючу тварину і дайте їй вигадану назву».

Для психотерапевтичної корекції та розвитку духовного потенціалу використовувалася арт-терапевтична методика «Дні творчості», заснована на досвіді вальдорфських шкіл. Ця методика спрямована на підтримку

самосвідомості дитини, почуття ідентичності, сприяння духовному розвитку та гармонії, зниження тривожності та агресії.

Еріксон говорив про ідентичність як про динамічний процес організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я», що триває протягом усього життя. Ідентичність виконує організуючу функцію в розвитку особистості, саме тому ідентичність є центральним поняттям при розгляді стадій психосоціального розвитку [62].

Методика «Днів Творіння» базується на заняттях живописом на основі історій створення світу з книги Буття і апелює до образного та метафоричного мислення. Адже пролог Буття - це духовна історія про початок світу, яка передається мовою символів, образів та візуальних засобів. Це вірш у прозі, який містить глибокі богословські роздуми про акт творіння. У 31-му вірші описується виникнення землі, створення морів, відокремлення світла від темряви та зародження життя. Цей короткий, але насичений текст є основою світогляду євреїв та християн.

Перед нами постає образ Бога-Творця, який Своїм Словом творить світ з нічого (2 Мак 7:28). Мова прологу подібна до богослов'я ікони, де кожна деталь важлива для правильного сприйняття цього богонатхненного тексту. Шість днів творіння можна розділити на дві тріади, які слідуєть принципу поетичного паралелізму: Бог створює форму і наповнює її.

1. Світло (перший день) - Світила (четвертий день)
2. Вода та небо (другий день) - Життя у воді та на небі (п'ятий день)
3. Суша та рослини (третій день) - Живі істоти та людина на суші (шостий день)

Через це арт-терапевтична методика «Дні Творіння» складається з 6 розповідей відповідно до яких дітьми створюються малюнки.

Хоча текст містить деякі приховані натяки на елементи творіння, які суперечать Божому плану (темрява, хаос), Бог називає кожен новий етап «добрим», а в Буття 1:31 написано: «І побачив Бог усе, що створив Він, і воно було дуже добре». Бог споглядає Своє творіння поза часом, у стані кінцевої та

остаточної досконалості. Таким чином, дитина крок за кроком створює свій світ з нічого (з чистого аркуша паперу).

Текст Старого Завіту, хоч і написаний для людей інших часів і культур, містить багато важливих уроків для сучасної людини. Розповідь про Творця, який особисто бере участь у створенні всього і розуміє глибинну сутність кожної речі (даючи всьому назву), звертає увагу на присутність Бога у світі, на мудру турботу, гармонію і порядок, які Він встановив. Все, що створено, – на благо. Цей світ є домом для людини, яка повинна його підтримувати і піклуватися про нього. Сонце, вода і земля були створені з думкою про людину. Дивлячись на екрани смартфонів, планшетів і ноутбуків, ми бачимо небо і землю як диво Божого творіння.

Висновки до 2 розділу

Для психодіагностичного дослідження впливу сакрального мистецтва на розвиток особистості було обрано 40 учнів (24 хлопців, 16 дівчат) молодших класів. Цей період є критичним для дітей, адже саме в цей час починають формуватися їхні ідентичність, моральні та ціннісні орієнтири. Однак разом із цим підвищується рівень тривожності, оскільки дитина стикається з новими задачами та соціальними відносинами, що викликає у неї певне емоційне напруження. Також може зростати рівень явної та прихованої агресії через невирішені ситуації або конфлікти, з якими дитина не може справитися.

Існує гіпотеза, що знайомство з християнською культурою і мистецтвом, а також з поняттям творчості може знизити агресію і тривожність у дітей і допомогти у формуванні їхнього «Я». Вплив творчості на дитячу психіку давно підтверджений дослідженнями: вона сприяє емоційному збагаченню, розвитку внутрішнього світу і самовираженню. Творчість також знижує рівень стресу, покращує емоційний стан і справляється з негативними емоціями, такими як страх і агресія.

З цією метою була використана арт-терапевтична методика “Дні творіння”. Заняття живописом дозволяють дітям відкривати свій внутрішній світ, зрозуміти власні емоції і розвивати емпатію до інших.

Дослідження було поділено на кілька етапів, що дозволяють відслідковувати зміни у рівнях тривожності, агресії та сімейних відносин до і після арт-терапевтичних занять. Кожен етап був спрямований на детальне вивчення психоемоційного стану дітей і на те, як арт-терапія може вплинути на ці аспекти.

1. Пілотажне дослідження тривожності за шкалою СМАС та проективною методикою (А.М. Прихожан).
2. Дослідження агресивності за проективною методикою “Фантастична тварина”.
3. Дослідження рівня сімейних відносин за проективною методикою “Моя сім’я”.
4. Введення арт-терапевтичної методики “Дні Творіння”, що включає заняття живописом, спрямовані на розкриття внутрішнього світу дитини, її емоцій і переживань.
5. Повторне дослідження тривожності за шкалою СМАС та проективною методикою (А.М. Прихожан).
6. Повторне дослідження агресивності за проективною методикою “Фантастична тварина”.
7. Повторне дослідження рівня сімейних відносин за проективною методикою “Моя сім’я”.
8. Аналіз результатів, що дозволяє оцінити ефективність арт-терапевтичного втручання в зниження рівня тривожності та агресії, а також у покращення сімейних відносин.
9. Розробка висновків та рекомендацій щодо подальшого використання сакрального мистецтва та творчих методик у роботі з дітьми для їхнього психоемоційного розвитку.

Використання арт-терапії як інструменту для зниження тривожності та агресії дає можливість не лише заспокоїти дитину, але й покращити її здатність до самопізнання та взаємодії з іншими, що є важливим для розвитку її особистості.

РОЗДІЛ 3. ЕМПЕРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ МИСТЕЦТВА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ

3.1 Концептуальні ідеї дослідження проблематики творчості та формування творчої особистості

Концептуальні ідеї дослідження проблем творчості та формування творчої особистості ґрунтуються на розумінні важливості духовного розвитку, емоційної рівноваги та соціальної адаптації. Творчість, особливо пов'язана з сакральним мистецтвом, виступає не тільки як засіб самовираження, але і як спосіб глибшого розуміння світу, зміцнення внутрішнього світу дитини і виховання моральних якостей. Однією з важливих особливостей сакрального мистецтва є його здатність пробуджувати духовну ідею і знаходити відгук у душі людини, що, в свою чергу, сприяє формуванню гармонійної і духовно зрілої особистості.

Вивчення творчого процесу на основі сакрального мистецтва передбачає взаємозв'язок між естетичними переживаннями і духовним розвитком особистості. Знайомство з християнською культурою, її образами і символами, а також творча діяльність на сакральну тематику може позитивно вплинути на самосвідомість дітей, відкриваючи нові шляхи самопізнання і вираження емоцій. Залучення дітей до процесу художньої діяльності дозволяє їм відчувати гармонію і красу, навчитися виражати свої емоції в безпечний і творчий спосіб, що водночас врівноважує їхні емоційні пориви і допомагає впоратися з агресією і тривогою.

В емпіричному дослідженні, проведеному з метою перевірки терапевтичної методики на базі одеського ліцею №17 у місті Одеса, заснованої на сакральній творчості, взяли участь 40 учнів 10 – 11 річного віку, 24 хлопчики та 16 дівчаток.

Дослідження включало два етапи. На першому етапі аналізували рівень агресивності, тривожності та сімейні стосунки дітей за шкалою явної тривожності дітей (методика А. М. Прихожан). На другому етапі проводилась авторська арт-терапевтична методика, яка передбачала творчу діяльність на

сакральну тематику, після чого дослідження повторювалося для порівняння результатів.

Таблиця 1.3

Фрагмент обробки результатів за методикою «Шкала явної тривожності для дітей» (СМАС) в адаптації А.М. Прихожан. Дівчата:

№ п/п	Шкала соціальної схвалюваності	Кількість балів	Стіна	Характеристика	Примітка
1	5	6	3	Нормальний рівень тривожності	Необхідний для адаптації та продуктивної діяльності
2	7	8	4		
3	3	10			
4	2	10			
5	4	13	5		
6	8	14	6		
7	2	16			
8	4	18			
9	5	20	7	Декілько підвищена тривожність	Часто буває пов'язан з певними ситуаціями та сферою життя
10	8	22			
11	1	24	8		
12	3	25			
13	6	31	10	Дуже висока тривожність	Група ризику
14	2	31			
15	9	30		Можлива недостовірність відповідей через перевищення показників за шкалою соціальної схвалюваності	
16	10	32			

Таблиця 2.3

Фрагмент обробки результатів за методикою «Шкала явної тривожності для дітей» (СМАС) в адаптації А.М. Прихожан. Хлопчики:

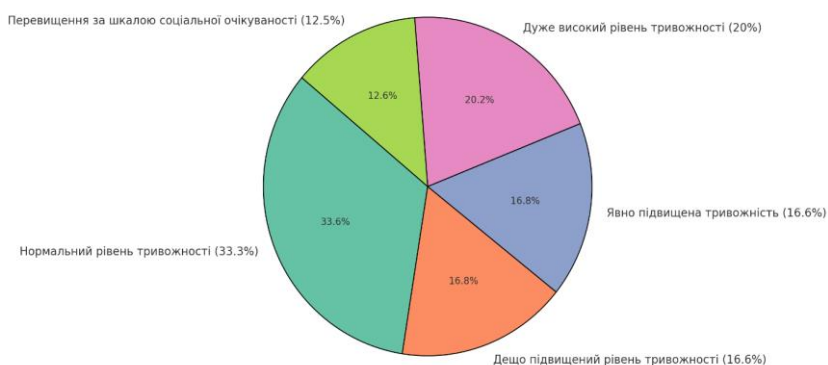
№ п/п	Шкала соціальної схвалюваності	Кількість балів	Стін а	Характеристик а	Примітка	
1	8	5	3	Нормальний рівень тривожності	Необхідний для адаптації та продуктивної діяльності	
2	5	7				
3	7	10	4			
4	7	13				
5	6	14	5			
6	1	15				
7	4	17	6			
8	2	17				
9	3	19	7	Декілько підвищена тривожність	Часто буває пов'язана з певними ситуаціями та сферою життя	
10	5	20				
11	8	21	8			
12	3	23				
13	7	24	9	Явно підвищена тривожність	Має "розлитий" Генералізований, характер	
14	3	24				
15	1	26				
16	6	26				
17	2	28	10	Дуже висока тривожність	Група ризику	
18	2	28				
19	7	29				
20	4	31				
21	1	32				
22	10	18		Можлива недостовірність відповідей через перевищення показників за шкалою соціальної схвалюваності		
23	10	11				
24	11	17				

За результатами тестування дівчата розділилися на такі групи: 50% мали нормальний рівень тривожності, 25% - дещо підвищений рівень тривожності, 25% - явно підвищений рівень тривожності, 12,5% - дуже високий рівень тривожності. Крім того, у 12,5% дівчат були перевищені показники за шкалою соціальних очікувань, що може свідчити про можливу недостовірність їхніх результатів.

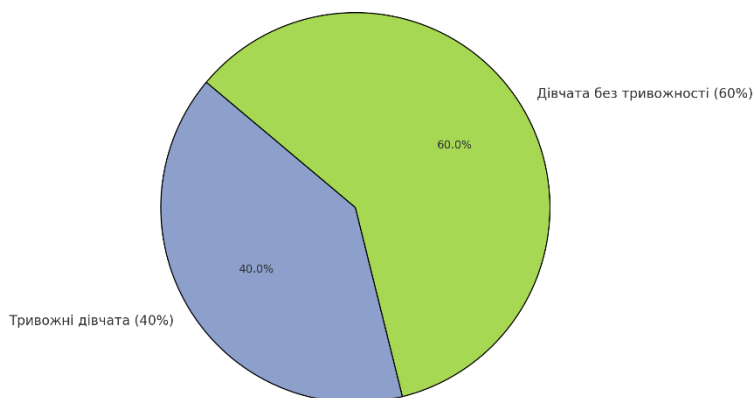
Рис. 3.1 Рівень тривожності дівчат за шкалою CMAS

За результатами тестування хлопці розділилися на такі групи: 33,3% мають нормальний рівень тривожності, 16,6% - дещо підвищений рівень тривожності, 16,6% - явно підвищений рівень тривожності, 20% - дуже високий рівень тривожності. Крім того, 12,5% хлопців перевищили показники за шкалою соціальних очікувань, що може свідчити про можливу недостовірність їхніх результатів.

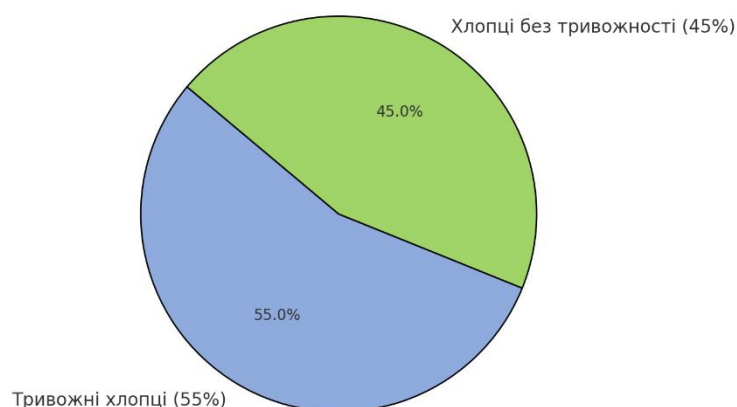

Рис. 3.2 Рівень тривожності хлопчиків за шкалою CMAS

Після цього було проведено дослідження за допомогою проективної методики діагностики шкільної тривожності (А.М. Прихожан). Результати показали, що 40% дівчат і 55% хлопців виявили тривожність.

Рис. 3.3 Тривожність дівчат за проективною методикою

Рис. 3.4 Тривожність хлопчиків за проективною методикою

За допомогою проективної методики «Моя сім'я» (Беляускайте Р.Ф.) досліджено вплив сімейних стосунків на формування творчої особистості та емоційний розвиток дитини. Це допомогло виявити, як дитина сприймає свою сім'ю, своє місце в ній і взаємодію з іншими членами, а також аспекти, які можуть вплинути на розвиток творчого потенціалу. Результати показали, що сім'ї досліджуваних дітей загалом щасливі, але були виявлені певні проблеми. Сім'ї з високим рівнем дитячо-батьківських стосунків складають 30%, з середнім рівнем - 60%, з низьким рівнем - 10%.

Система кількісної оцінки результатів враховувала як формальні, так і змістовні аспекти малюнка. Формальні характеристики включали кількість і тип ліній, розташування об'єктів на аркуші, наявність виправлень, стирання або затемнення окремих частин малюнка. Змістовні характеристики охоплювали дії, зображені членами сім'ї, їхнє взаємне розташування та взаємодію, а також спосіб вираження емоційного ставлення до кожного члена сім'ї.

Під час інтерпретації особлива увага приділялася наступним аспектам:

1. Аналіз структури сімейного малюнка - порівняння складу реальної та зображеної сім'ї, розташування та взаємодія членів сім'ї на малюнку.

2. Аналіз характеристик малюнків окремих членів сім'ї - стиль виконання, кількість деталей, спосіб зображення кожного члена сім'ї.

3. Аналіз процесу малювання - послідовність зображення кожного члена сім'ї, коментарі, паузи, емоційні реакції дитини в процесі малювання.

Дослідження за методикою «Моя сім'я» дозволило глибше зрозуміти роль сімейних стосунків у формуванні творчої особистості дитини. Особливості сприйняття дитиною сімейного оточення вказують на можливі чинники, які можуть сприяти або, навпаки, перешкоджати розвитку творчого потенціалу.

1. Дитина не завжди малює всіх членів сім'ї, часто пропускаючи тих, з ким у неї складні стосунки. Розташування фігур на малюнку може відображати їхні стосунки, а відстань між ними — рівень психологічної близькості. Спільна діяльність родичів на малюнку свідчить про здорові стосунки. Діти, які зображають членів сім'ї маленькими і розміщують їх внизу аркуша, можуть почуватися неповноцінними або пригніченими в сімейному оточенні. (ДОДАТОК Г).

2. Дитина ретельніше малює і розфарбовує улюбленого члена сім'ї, приділяючи цьому процесу більше часу. Якщо дитина негативно ставиться до когось, вона зображує цю людину не повністю, часто без деталей і частин тіла. При конфліктних і емоційно напружених відносинах використовується штрихування, а також часте стирання і перемальовування малюнка.

(ДОДАТОК Д). Важливим діагностичним показником є також неадекватний розмір малюнка.

3. Аналіз процесу малювання дає цінну інформацію не тільки про стосунки дитини в сім'ї, але й про її загальний стиль роботи. Від дитини вимагається намалювати того члена сім'ї, до якого вона ставиться найбільш позитивно.

Малюнки можна розділити на три типи дитячо-батьківських стосунків.

Високий рівень дитячо-батьківських стосунків - це малюнки, де дитина відчуває себе комфортно в родині. На таких зображеннях присутні всі члени сім'ї, дитина зображує себе в центрі, в оточенні батьків. Всі фігури виглядають охайно, деталі остаточно промальовані, на обличчях зображені посмішки. У позах і рухах простежується спокій і гармонія (ДОДАТОК Б).

Середній рівень дитячо-батьківських стосунків відзначається в малюнках, де іноді відсутні деякі члени сім'ї або зображені ознаки тривоги. Дитина може зображати себе віддаленою від батьків, з виразом суму, а також спостерігається певна ворожість, яка проявляється штрихуванням деталей або відсутністю певних частин тіла, наприклад, рук чи рота. Іноді дитина додає на малюнок тварин або родичів, які не живуть разом з нею, наприклад, дядька чи тітку (ДОДАТКИ Г, Д).

Низький рівень дитячо-батьківських стосунків характеризується малюнками, де один з батьків зображений з предметом, який дитина сприймає як загрозу, наприклад, ремінь. Вираз обличчя дитини часто переляканий, а загальне емоційне напруження передається за допомогою темних кольорів. Ворожість до батьків виражається в деталях, таких як розкинуті руки, розчепірені пальці або роззявлений рот (ДОДАТОК Г).

Для аналізу малюнків було виділено п'ять основних симптомокомплексів:

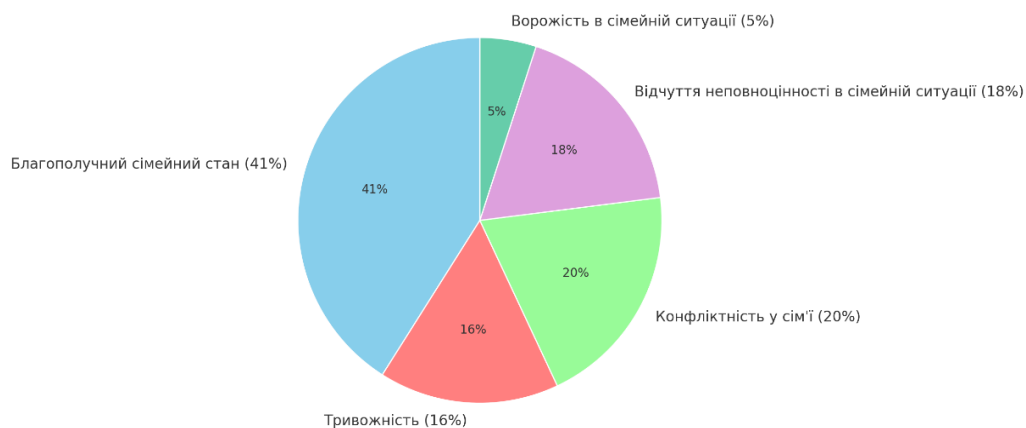
- сприятливі сімейні стосунки,
- тривожність,
- конфліктність у родині,
- почуття неповноцінності в сімейному середовищі,

- ворожість у сімейних стосунках.

Таблиця 3.3

Фрагмент результатів обробки методом проективного малювання «Моя сім'я» (за Р.Ф. Беляускайте).

№ п/п	Ім'я	Благополучний сімейний стан	Тривожність	Конфліктність у сім'ї	Відчуття неповноцінності у сімейній ситуації	Ворожість у сімейній ситуації
1	Катя	0,2	0,5	0,8	0,3	0
2	Віталія	1	0	0,2	0,1	0
3	Анастасія	1,2	0,2	0	0	0
4	Марія	1	0,1	0	0,1	0
5	Григорій	0,2	0,2	0,5	0,1	0,4
6	Міхаїл	0,4	0,2	0,4	0,6	0
7	Артем	0,3	0	0,4	0,2	0
8	Владимір	0,2	0,2	0,2	0,6	0,2
9	Олександр	0,6	0,7	0,1	0,2	0
10	Дмитро	0,6	0,1	0,2	0,3	0
	Усього	5,7	2,2	2,8	2,5	0,6

Рис. 3.5 Ситуація у сім'ї

Таким чином, з отриманих результатів можна зробити висновок, що сім'ї досліджуваних дітей мають ознаки певного благополуччя, але також мають певні проблеми. Найпоширенішою проблемою виявилися конфлікти в сім'ї. Під час інтерв'ю з'ясувалося, що батьки дітей з яскраво вираженими ознаками конфліктності нещодавно розлучилися.

На другому місці - відчуття неповноцінності в сімейному середовищі.

На третьому - тривожність. Це почуття проявляється навіть у дітей, які мають досить хороші сімейні умови. Опитані діти кажуть, що їхні страхи і тривоги іноді пов'язані з бажанням догодити дорослим.

На п'ятому місці - неприязнь до сімейної ситуації. Цей показник був виявлений лише у двох сім'ях.

3.2. Дослідження арт-терапевтичної методики “Дні Творіння”

Арт-терапія – терапія мистецтвом, відносно новий метод психотерапії, заснований на образотворчій і творчій діяльності. Використовуючи творчі методи, арт-терапія допомагає людині знайти гармонію з собою, розкрити свій внутрішній потенціал і впоратися з внутрішніми конфліктами.

В рамках арт-терапії коли використовується художній напрямок терапії, важливу роль відіграє сприйняття кольорів, адже кольори мають здатність впливати на емоційний стан, надаючи йому як заспокійливого, так і стимулюючого ефекту. Через кольорову гаму людина може висловити свої почуття, переживання, відчути певний емоційний досвід і навіть знайти відповіді на питання, які її турбують. Звернемося до книги Буття:

12. І Бог промовив: оце знак заповіту, що даю Я його поміж Мною та вами, і поміж кожною живою душею, що з вами, на вічні покоління:

13. Я веселку Свою дав у хмарі, і стане вона за знака заповіту між Мною та між землею.

14. І станеться, коли над землею Я хмару наведу, то буде виднітися в хмарі веселка.

15. І згадаю про Свого заповіта, що між Мною й між вами, і між кожною живою душею в кожному тілі. І більш не буде вода для потопу, щоб вигубляти

кожне тіло.

16. І буде веселка у хмарі, і побачу її, щоб пам'ятати про вічний заповіт між Богом і між кожною живою душею в кожному тілі, що воно на землі.

17. І сказав Бог до Ноя: Це знак заповіту, що Я встановив поміж Мною й поміж кожним тілом, що воно на землі.

(Буття 9:12–17)

За Гете, феномен веселки є чуттєво-моральним, де кольори небесного світу поєднуються із земним. Веселка, як перехід між духом і матерією, символізує феномен середини, де зустрічаються і взаємодіють різні аспекти буття.

Р. Штайнер зазначає у своєму описі: «Веселка. Мені хочеться молитися: тут веселка починається з зовнішнього края фіолетовим кольором, який сяє у нескінченність. Перехід до синього – спокійний душевний настрій. Перехід до зеленого – все що росте...у зеленому живе те, що відкриває нам врата до здивування, симпатії та антипатії відносно всіх речей. І якщо ви увібрали у себе зелений колір райдуги, то до певної міри ви навчилися розуміти всіх істот світу. І коли ви переходите до жовтого, ви відчуваєте себе духовно зміцненим, ви відчуваєте, що можете бути людиною у природі. Коли ви переходите до помаранчевого, ви відчуваєте власне внутрішнє тепло, ви відчуваєте деякі недоліки та гарні риси вашого характера. Коли ви переходите до червоного, то ви відчуваєте, – адже ця сторона веселки знов переходить у нескінченність природи, – ви відчуваєте, як з вашої душі підіймається дещо від лікуючої радості, самовіддачі, любові до всіх істот.» [78].

Таким чином, Р. Штайнер використовував мову кольорів для наочної ілюстрації ідей духовного сприйняття світу. Цікаво порівняти це символічне значення кольорів з дослідженнями Люшера.

Виходячи з цього, структурне значення кольорів веселки М. Люшер описує наступним чином. Темно-синій колір виявляє спокій, задоволеність, пасивність, зосередженість на внутрішніх проблемах і схильність до самопожертви. Синьо-зелений колір визначає цілеспрямованість, впевненість у собі, критичність по відношенню до інших людей і яскраво виражену потребу відстоювати свої

позиції. Помаранчево-червоний колір символізує фізіологічний стан, пов'язаний з витратами енергії, і вказує на високу силу волі, активність, прагнення до успіху, бажання отримати від життя максимум, цілеспрямованість, лідерські нахили. Жовтий символізує активність, прагнення до спілкування і сприйнятливості до всього нового, оптимізм, радість і життєрадісність, розслабленість і легкість, оригінальність і бажання розширювати свої можливості. Символічне значення фіолетового: вразливість, емоційна виразність, чутливість, інтуїтивне розуміння, зачарованість і мрійливість, захоплення і фантазія [36].

За християнською символікою кольору синій і блакитний – кольори сяючої небесної тверді. Світло-синій символізує розум та відкритість. Темно-синій є кольором тіні та п'ятни. Червоний - колір сили, життєвої енергії, божественного вогню. Фіолетовий - колір глибокої духовності. Зелений в християнстві - колір земної гармонії та буття у світі. Золотисто-жовтий символізує святий дух, святість.

Для психотерапевтичної корекції та розвитку духовного потенціалу використовувалася арт-терапевтична методика «Дні творіння». В основі цієї методики лежить смислово-образне малювання, яке виконується відповідно до сюжетів про створення світу з Книги Буття. Її мета - дати дитині відчуття того, що вона оточена любов'ю, а також відчуття власної активної ролі як творця свого життя і навколишнього світу.

Кольори та сюжети, використані в малюнках, мають глибоке символічне та психотерапевтичне значення.

У перший день світло відокремлюється від темряви, що дає дитині можливість віднайти світло в собі. Золотий колір символізує Божественну Благодать, а синьо-фіолетовий - темряву, яка огортає і дає поштовх до пошуку.

На другий день води небесної твердості відокремлюються від вод земної твердості, що спонукає дитину до виявлення власної волі. Блакитний колір асоціюється з миром і гармонією.

На третій день води відступають, і на землі з'являється суша і рослини. З'являється коричневий колір, який об'єднує всі інші кольори і є основою для

формування. Зелений колір стає символом росту і розвитку, запрошуючи дитину до вивчення природи та її законів.

На четвертий день створюються світила, і дитина починає відчувати плин дня і ночі, вплив космічних сил. Це дає можливість знаходити орієнтири в темряві, сприяючи розвитку внутрішнього орієнтування.

На п'ятий день води і небо наповнюються рибами і птахами, які є невід'ємними частинами їх стихій. Це дає дитині розуміння того, де їй самій комфортно, в якому середовищі вона може розкритися.

На шостий день Бог створює всіх тварин і людину за своїм образом і подобою. З'являється червоний колір - колір тепла, енергії, любові, який дає дитині можливість відчути свій зв'язок з усіма живими істотами і набратися внутрішньої енергії для розвитку.

Тепер всі елементи творіння об'єдналися в гармонії. Дитина, малюючи фарбами дні творіння, сама стає схожою на творця. Вона має сили творити красу завдяки власній ідеї та наполегливості. Вона є частиною світу, який Бог створив з любов'ю, тому несе відповідальність і піклується про цей світ.

Малюнки, створені дітьми в цій техніці, є впевненими, наповненими яскравими кольорами, гармонійними та образними. Це, безумовно, свідчить про розвиток творчого і духовного потенціалу, підвищення впевненості в собі.

Після цього діти займалися спогляданням і знайомством з православними іконами. Метою цього етапу було формування образу світу, в якому панує Божественне Світло і Благодать, де Добро здатне перемагати Зло, створення в серці дитини відчуття внутрішньої рівноваги і духовної сили.

3.3. Аналіз рівня агресії

Тема «дитячої агресії» вивчається рідко, і зазвичай їй надається деструктивний характер. Однак агресія може бути джерелом активності та адаптації. У «нормі» вона є необхідною якістю, а її відсутність може викликати пасивність. Агресивні реакції часто є ситуативними і мають вибіркочу спрямованість, що залежить від мотивації, цінностей та орієнтацій людини. Тому агресію можна поділити на конструктивну та деструктивну.

Для визначення рівня дитячої агресивності була використана проєктивна методика «Малюнок неіснуючої тварини». Методика проводилася шляхом особистої взаємодії з метою вивчення особистісних особливостей, установок та проблем дитини. Особливістю методики є те, що графічний образ тісно пов'язаний з емоціями та реальними проблемами дитини. Метафоричність малюнка, який інтерпретується в психологічних категоріях, дозволяє перенести його зміст на особистість дитини, оскільки, хоча процес проєкції не завжди усвідомлений, він відображає її свідомі установки.

Малюнки проаналізовано за формальним та змістовим аспектами. Формальний аспект включає семантику розташування в просторі та графологічні ознаки.

Простір зображення семантично неоднорідний. Він асоціюється з емоціями, часом - теперішнім, минулим і майбутнім - та ідеальним образом. Простір позаду і зліва від суб'єкта асоціюється з минулим і бездіяльністю (відсутністю активного зв'язку між плануванням і реалізацією), а простір попереду і праворуч - з майбутнім і активністю.

Лівий бік і низ аркушів асоціюються з негативними емоціями, депресією, невпевненістю, пасивністю. Права сторона і верх - з позитивними емоціями, енергією, активністю, конкретністю процесів. Зазвичай малюнок розташовується по середній лінії (або трохи лівіше) і трохи вище за середину аркуша паперу (ДОДАТОК И). Розташування малюнка ближче до верхньої частини аркуша вказує на високу самооцінку, незадоволеність своїм становищем у суспільстві і відсутністю визнання, прагнення до самоствердження і потребу у визнанні.

Підняття малюнка на аркуші корелює з прагненням відповідати високим соціальним стандартам і бажанням емоційного прийняття з боку оточуючих. Це також пов'язано зі зниженням фокусування на перешкодах на шляху до досягнення ситуативних цілей. Позиція внизу аркуша - протилежний показник: невпевненість у собі, низька самооцінка, депресія, нерішучість, байдужість до соціального статусу і відсутність потреби у визнанні (ДОДАТОК Є).

Права і ліва сторони аркуша символізують протилежні позиції: «пасивність

- активність», «внутрішнє - зовнішнє», «минуле - майбутнє». Відповідно, оцінюється розташування малюнка праворуч або ліворуч від середньої лінії, а також напрямок голови і тулуба тварини (вправо, вліво, анфас). Розташування показує готовність до реалізації на момент малюнка, в той час як орієнтація голови і тіла відображає загальний напрямок досягнення.

Голова, спрямована вправо, символізує схильність до дії: майже всі плани реалізуються або принаймні починають реалізовуватися. Дитина налаштована на реалізацію своїх намірів. Голова, спрямована вліво, свідчить про схильність до роздумів і споглядання, «не людина дії». Реалізується лише невелика частина задумів, що може свідчити про нерішучість, страх перед активними діями або зацикленість на минулих ситуаціях і відсутність прагнення до самоствердження (ДОДАТОК И).

Позицію «анфас» можна інтерпретувати як егоцентризм. Іноді вона сприймається як прямолінійність, безкомпромісність, що виникає як реакція на глибоке почуття невпевненості (ДОДАТОК Ж).

Зсув фігури вправо може свідчити про спрямованість у майбутнє, маскулітні риси характеру, бажання контролювати ситуацію, орієнтацію на оточення, екстраверсію. Сильний зсув вправо може бути пов'язаний з «бунтарством», непокорю (ДОДАТОК J).

Зсув фігури вліво має протилежне значення: зосередженість на минулому, небажання брати участь у ситуації, схильність до прийняття провини, сором'язливість, інтровертованість (ДОДАТОК E).

Особливу категорію складають невеликі малюнки, розташовані у верхньому лівому кутку аркуша. Така локалізація часто свідчить про високу тривожність, схильність до регресії та ескапізму (прагнення піти від ситуації, втеча в минуле або фантазії), уникнення нового досвіду. Може спостерігатися дисгармонія між самооцінкою та рівнем домагань («Я» реальне та ідеальне).

Загалом простір малюнка символізує всі можливі простори, які метафорично відображають особистість і характер людини. Часто він репрезентує соціальне середовище в різних його аспектах (ціннісному,

предметному, комунікативному, емоційному тощо). З точки зору інтерпретації, ці аспекти задають контекст, обмежуючи багатозначність зображення.

Інтерпретаційні техніки роботи з простором включають аналіз відчуттів, які викликає малюнок (наприклад: нестабільність - стабільність, що пов'язано з самооцінкою та орієнтацією в соціумі). Можна уявити, куди може переміститися тварина, якщо її «відірвати» від площини (вправо, вліво, вгору, вниз), або ж вона залишиться на місці. Також варто оцінити, наскільки однозначним чи суперечливим є рух тварини (наприклад, частина фігури рухається в одному напрямку, а інша перешкоджає цьому або рухається в протилежний бік).

Можна виділити два аспекти аналізу:

- Технічні засоби створення зображення в графіці (аналіз показників ідеомоторного акту).
- Просторово-символічний аспект.

Перший аспект включає в себе аналіз лінії. Для норми характерна лінія з рівномірним натиском і чіткими з'єднаннями. Ламана лінія, «острівці» ліній, що накладаються одна на одну, нез'єднані кути, «брудні» малюнки свідчать про підвищену тривожність, характерну для невротиків (ДОДАТОК Е). Контури можуть бути розмитими, «волохатими», що свідчить про невпевненість і незручність у виконанні.

Характер лінії є показником загальної енергії. Слабка, павутиноподібна лінія («олівець ковзає по паперу» без натиску) свідчить про економію енергії, астенію, зниження загального тонусу (ДОДАТОК В). Зворотний характер лінії означає не енергійність, а скоріше підвищення м'язового тонусу через тривогу. Особливо важливо звернути увагу на дуже натиснуті лінії, видимі на зворотному боці аркуша (судомний, високий тонус руки) - це ознака сильної генералізованої тривоги. Про підвищену тривожність також свідчать штрихування всередині контуру та додаткові деталі (ДОДАТОК Ж).

У другому аспекті аналізується напрямок лінії та контуру. «Лінії, що падають» з напрямком зверху вниз вліво вказують на швидке виснаження, низький тонус, можливу депресію. «Підняті лінії» з переважанням руху знизу

вгору вправо вказують на хороше енергозабезпечення, схильність до енерговитрат, агресивність.

Контур фігури розглядається як межа між «Я» і соціумом. Незаповнений контур символізує тенденцію до ізоляції та приховування внутрішнього світу (ДОДАТОК В).

Контур малюнка аналізується за наявністю або відсутністю виступів, таких як шипи, мушлі, голки, затемнення контуру. Це свідчить про захист від оточуючих: агресію, якщо зроблені гострі кути; страх і тривогу, якщо контур затемнений або «забруднений»; побоювання і підозрілість, якщо є «щити» або подвоєна лінія.

Ступінь агресивності виражається кількістю, розташуванням і характером гострих кутів на малюнку. Особливо важливі прямі символи агресії, такі як кігті, дзьоби, зуби.

Контур також розглядається як «панцир», що символізує контроль Я над власною ефективністю та її зовнішніми проявами. Збільшені малюнки можуть свідчити про підвищену афективність, егоцентризм і надання значущості собі. Дрібні малюнки - ознака пригніченості, депресії, підвищеного самоконтролю (ДОДАТОК З).

Впевнені, добре з'єднані лінії - показник хорошого контролю афектів. При підвищеній збудливості і низькому контролі афективних проявів з'являються великі малюнки з енергійними, але переривчастими контурними лініями, які виглядають як «розрив» оболонки зсередини. Враження жорсткості та крихкості шкаралупи без тепла в загальному враженні від малюнка може свідчити про довготривалу пригнічену емоційність або приглушення емоційної сфери (ДОДАТОК З).

Змістовний аналіз малюнка:

Деталі на голові, що нагадують почуття, мають символічне значення. Вуха вказують на інтерес до нової інформації та важливість думок інших. Відкритий рот без губ символізує балакучість, з губами - чуттєвість. Якщо рот темний і без язика, це асоціюється зі страхом і недовірою. Рот із зубами свідчить про

вербальну агресію, а у дітей потемнілий округлий рот може свідчити про страхи та тривогу. Очі, особливо з виразною райдужною оболонкою, символізують страх. Додаткові елементи на голові, такі як роги, вказують на захист або агресію, яка визначається в контексті інших ознак агресії (ДОДАТОК К).

Опорна частина фігури (ноги, лапи) відображає пропорційність і співвідношення з розмірами фігури. Відповідність розмірів вказує на раціональність і розумність у рішеннях, а непропорційність - на поверховість, легковажність або імпульсивність. Також важливо звернути увагу на те, як ноги з'єднані з тілом: чіткий зв'язок свідчить про контроль над думками та рішеннями, тоді як неохайний або слабкий зв'язок свідчить про відсутність контролю. Одноманітність форми вказує на конформність, а різноманітність — на оригінальність і незалежність поглядів і суджень.

Частини, що піднімаються над рівнем фігури: крила, додаткові ноги, щупальця, деталі панцира або пір'я, банти, завитки, локони тощо. Перші - енергія охоплення різних сфер діяльності, впевненість у собі, або допитливість, «співучасть» у більшій кількості видів діяльності, завоювання собі місця під сонцем, захопленість своєю діяльністю, сміливість (відповідно, значення символічної деталі: крила або щупальця) (додаток). Другі - демонстративність, схильність привертати до себе увагу, манірність.

Хвости відображають ставлення до власних дій, рішень і думок. Якщо хвіст повернутий вправо, це говорить про дії і вчинки, а вліво - думки, рішення, нерішучість. Позитивна або негативна оцінка проявляється в напрямку хвоста: вгору - впевненість і оптимізм, вниз - невдоволення, сумніви, депресія. Особливу увагу слід звернути на хвостики, що складаються з декількох ланок, повторюються або розгалужені.

Загальна енергія. Оцінюється за кількістю зображених елементів. Відповідно, чим більше частин і деталей (крім найнеобхідніших), тим вища енергетика (ДОДАТОК М). І навпаки - енергозбереження, астенізованість (ДОДАТОК З).

Тварини поділяються на загрозованих і нейтральних щодо сприйняття себе,

свого місця у світі та своєї безпеки. Це включає поняття самодостатності, потреби в догляді, дружелюбності або агресивності. Упереджене ставлення до тварин як до людей, з проявами прямолінійності (стояння на двох лапах) і схожістю рис обличчя свідчить про інфантильність та емоційну незрілість. Це нагадує алегоричні зображення тварин у казках, але не слід плутати з наділенням тварин людськими рисами, що є ознакою неформального ставлення до обстеження та доброї проєкції.

Слід звернути увагу на акцентування статевих ознак - вимені, сосків, грудей (при людиноподібній фігурі). Це стосується статі, аж до фіксації сексуальних проблем. Зображення особи тієї ж статі, що й у себе, вважається ознакою гарної ідентифікації зі своєю статевою роллю, в іншому випадку це може сигналізувати про наявні порушення.

Творчі можливості виражені характером поєднання елементів фігури. Банальність, відсутність творчого початку набуває форми "готової", існуючої тварини, до якої лише прилаштовуються також "готові деталі" - щоб існуюча тварина стала неіснуючою. Оригінальність виражається у формі побудови фігури з елементів, а не з "заготовок".

Малювання тварини завершилося бесідою-опитуванням. З'ясувалися походження, стать, вік, габарити, призначення незвичайних органів, і навіть органів, які мають агресивний характер; спосіб добування їжі, взаємовідносини з родичами і саме наявність таких, спосіб надбання потомства (шлюбні відносини), наявність та характер поведінки в небезпечних ситуаціях, боротьба з ворогами чи жертвами.

Інтерпретація малюнків починалася з усвідомлення загального враження: переживання емоційного тону і цілісності повідомлення, що міститься в ньому. Це перше враження дозволяє отримати первинне розуміння індивідуальних емоційних реакцій дитини, ступеня її емоційної зрілості, наявності чи нестачі внутрішнього балансу. Перше враження є тією цілісністю, з якої можна виходити, приступаючи до інтерпретації, і до якої повертаєшся, пройшовши етап аналізу деталей зображення.

Крім обов'язкового підпорядкування тлумачення окремих деталей загальному враженню, важливим способом звужити значення символу є свідомий вибір відповідного контексту інтерпретації. Наприклад, за наявності у малюнку панцира, шипів, тощо при інтерпретації на першому плані може виступати контекст самозахисту (додаток). Правильний вибір контексту є важливим прийомом у роботі з малюнком, що дозволяє розширити змістовно його інтерпретацію.

Аналіз малюнків дав наступні результати: низький рівень агресії-30%, середній рівень агресії-50%, високий рівень агресії-20%.

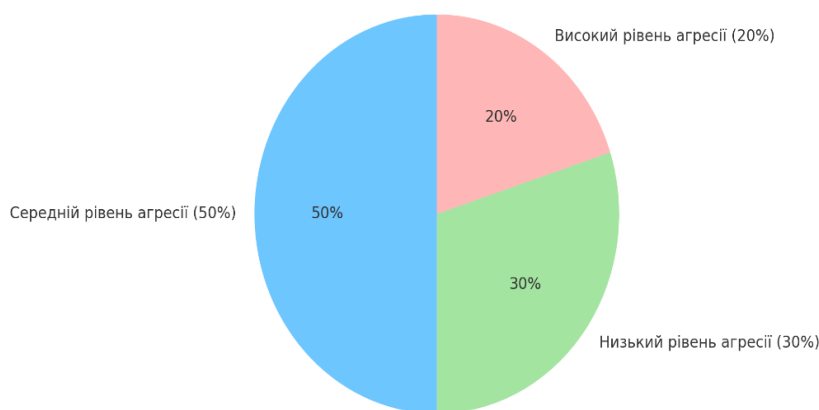

Рис. 3.6 Рівень агресії

3.4. II етап дослідження. Експериментальне тестування тривожності та агресії учнів 3 класів

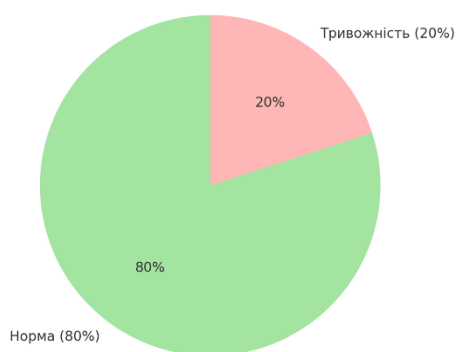
Другим етапом дослідження було повторне тестування на тривожність, агресію та стосунки в сім'ях четверокласниць. За шкалою тривожності повторні результати дівчат виявилися такими: 60% мали нормальний рівень тривожності, 25% - підвищений рівень, 10% - явно підвищену тривожність, дуже високої тривожності не виявлено. 5% перевищили показники за шкалою соціальних очікувань, що може свідчити про можливу недостовірність результатів.

Отже, нормальний рівень тривожності у дівчат збільшився на 10%, підвищений залишився без змін, явно підвищений зменшився на 15%, високий рівень тривожності знизився на 12,5%, а рівень недостовірних відповідей зменшився на 12,5%.

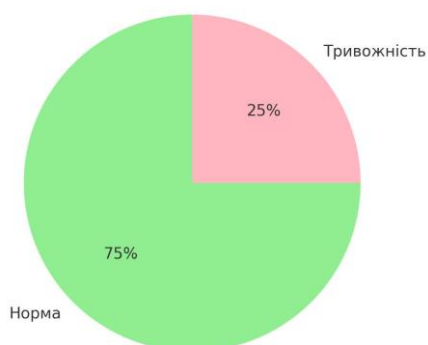
Після повторного тестування хлопці розподілилися наступним чином: 55% з нормальним рівнем тривожності, 15% з дещо підвищеним рівнем, 15% з явно підвищеним рівнем, 5% з дуже високим рівнем тривожності, а 10% перевищили показники за шкалою соціальних очікувань, що може свідчити про можливу недостовірність результатів.

Так, за шкалою тривожності серед хлопців нормальний рівень збільшився на 22,7%, підвищений рівень зменшився на 1,6%, явно підвищений рівень зменшився на 1,6%, високий рівень тривожності знизився на 15%, а рівень недостовірних відповідей зменшився на 2,5%.

За результатами проєктивної методики діагностики шкільної тривожності (А.М. Прихожан) рівень тривожних дівчат склав 15%, а хлопців - 25%.

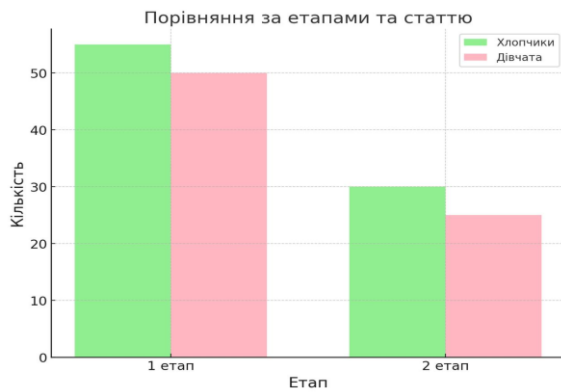

Рис. 3.8 Тривожність дівчат за проєктивною методикою. II етап

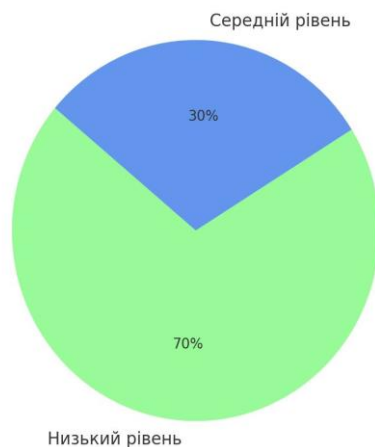
Рис. 3.9 Тривожність хлопчиків за проєктивною методикою. II етап

Таким чином, за проєктивною методикою діагностики тривожності тривожність у дівчат впала на 25%, а у хлопчиків на 30%.

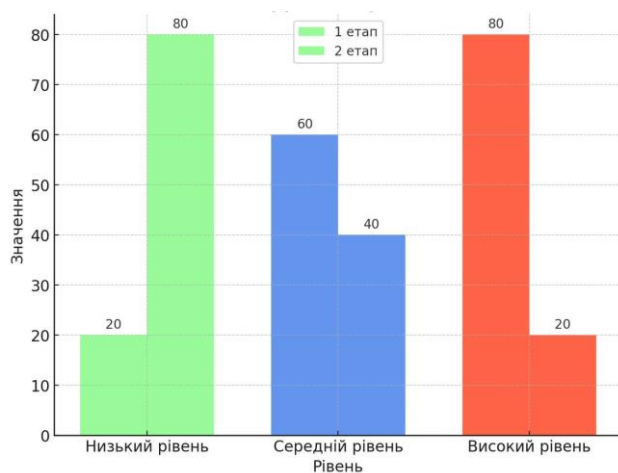
Рис. 3.10 Порівняння результатів тривожності за проективною методикою

Повторні малюнки сім'ї показали, що хоча деякі проблеми залишилися, ставлення до них змінилося. Малюнки стали більш конструктивними, яскравими та ретельно виконаними.

Рис. 3.12 Рівень агресії. II етап

Так, низький рівень агресії продемонстрували на 40% більше учасників, середній рівень агресії зменшився на 20%, а високий рівень агресії не був виявлений.

Рис. 3.13 Порівняння результатів дослідження агресивності

Висновок до 3 розділу

Таким чином, емпіричне дослідження психотерапевтичного впливу мистецтва на розвиток особистості в культурно-історичному контексті складалося з 9 етапів, спрямованих на досягнення загальної мети дослідження.

Відповідно до поставлених завдань було проаналізовано тривожність, агресивність, сімейні стосунки та ставлення до власного «Я» у дітей молодших класів. Для психологічної корекції було використано арт-терапевтичну методику «Дні творіння», яка включала ознайомлення з православним сакральним мистецтвом та культурою. Потім було проведено повторне дослідження за тією ж методикою.

Основною метою експерименту було продемонструвати позитивний вплив мистецтва на розвиток особистості, використовує сакральне мистецтво оскільки воно формує образ світу, де панує Боже Світло і Благодать, а Добро перемагає Зло.

Отримані результати свідчать про те, що підвищення рівня тривожності та агресивності серед дітей є актуальною проблемою сьогодення. Застосування методики «Дні творіння» та споглядання іконних образів значно знизило рівень тривожності та агресивності в учасників дослідження. Методику можна рекомендувати для розвитку духовного потенціалу та гармонії у дітей, а в подальшому було б цікаво адаптувати її для підлітків та дорослих.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження було спрямоване на всебічне вивчення впливу мистецтва, з особливим фокусом на арт-терапію, формування та розвиток людської особистості. Особлива увага була приділена тому, як мистецтво може допомогти людям адаптуватися до сучасних соціальних викликів. Глибокий теоретичний аналіз існуючих наукових праць дозволив не лише узагальнити вже відомі дані про психологічні механізми, що лежать в основі взаємодії людини з мистецтвом, а й сформулювати нові гіпотези та питання для подальших досліджень.

Емпірична частина дослідження, проведена в Одеському ліцеї №17, підтвердила ефективність арт-терапії. Дані показали, що систематичні сеанси арт-терапії знижують тривожність і агресивність: в учасників експериментальної групи спостерігалось значне зниження цих показників. Арт-терапія також стимулює розвиток творчого мислення, формує нові нейронні зв'язки, підвищує самооцінку, допомагає краще розуміти емоції та керувати ними, що важливо для адаптації до стресу.

Отримані результати дозволяють зробити такі висновки: арт-терапія є ефективним засобом психокорекції та профілактики, допомагає при стресі, тривожності, депресії та посттравматичних розладах. Мистецтво відіграє ключову роль у розвитку особистості, збагачує емоційний стан, формує світогляд, цінності, самоідентичність. Високий потенціал у навчанні має арт-терапія: елементи арт-терапії в освітньому процесі роблять його цікавішим та ефективнішим, підвищують мотивацію та якість навчання..

Тестування за шкалою явної тривожності А. М. Парафіян показало, що у дівчат 50% мають нормальний рівень тривожності, 19% – трохи підвищений, 19% – явно підвищений, і 12% – дуже високий. У хлопчиків: 34% – нормальний рівень, 23% – трохи підвищений, 23% – явно підвищений, і 20% – дуже високий. Методика А. М. Прихожан показала вищий рівень тривожності у хлопчиків (55%) порівняно з дівчатами (40%). Аналіз малюнків сімей виявив, що 30% сімей мають високий рівень дитячо-батьківських відносин, 60% – середній, 10% – низький.

Методика арт-терапії «Дні творіння» показала позитивний вплив на тривожність дітей: у дівчаток знизився рівень високої та високої тривожності, а у хлопчиків – явно підвищеної та високої тривожності. За проективною методикою в обох групах знизилася тривожність, а серед учасників спостерігалось достовірне зниження агресивності.

Отримані дані важливі для практики психологів і можуть бути використані для розробки нових програм арт-терапії для різних груп клієнтів, у тому числі дітей, які пережили травматичні події або мають труднощі соціальної адаптації. Арт-терапія може стати ефективним доповненням традиційних методів психотерапії, підвищуючи їх ефективність.

Дослідження відкриває нові перспективи для розвитку арт-терапії як наукової дисципліни та ефективного методу психологічної допомоги. У майбутньому можна очікувати значного прогресу в розумінні того, як творчі процеси впливають на формування особистості, когнітивні функції та емоційний стан людини.

Персоналізована арт-терапія: розробка індивідуальних арт терапевтичних програм, які врахують унікальні психологічні особливості кожної людини, це дозволить досягти більш ефективних результатів у лікуванні психічних розладів.

Нейрокогнітивні основи творчості: за допомогою сучасних нейровізуалізаційних методів вчені зможуть детально дослідити, як мозкова активність змінюється під час творчого процесу, що допоможе розкрити нейронні механізми, які лежать в основі терапевтичного ефекту мистецтва.

Вплив мистецтва на емоційний інтелект: дослідження будуть спрямовані на вивчення того, як заняття мистецтвом впливають на розвиток емоційного інтелекту, здатність розуміти та керувати власними емоціями, а також емоціями інших людей. Мистецтво як інструмент когнітивної реабілітації: можуть проводитися дослідження, спрямовані на вивчення того, як мистецтво може сприяти відновленню когнітивних функцій після травм головного мозку або при нейродегенеративних захворюваннях.

Дослідження мистецтва та психічного здоров'я дітей зосереджуються на

його впливі на психологічний розвиток дітей, особливо тих, які пережили травму або мають труднощі з адаптацією. Вивчення мистецтва та старіння зосереджується на тому, як воно може покращити якість життя людей похилого віку шляхом зменшення симптомів депресії та деменції та підтримки когнітивних функцій. Дослідження мистецтва та травми аналізують, як воно допомагає людям, які пережили травматичні події, обробити свій досвід та інтегрувати його у свій життєвий досвід.

Також проводяться дослідження того, як спільне мистецтво зміцнює соціальні зв'язки та розвиває емпатію. Дослідження мистецтва та самоідентичності зосереджуються на тому, як мистецтво допомагає людям краще зрозуміти себе та своє місце у світі. Також вивчаються аспекти духовного розвитку через мистецтво, що може сприяти пошуку сенсу життя. Дослідження мистецтва та творчості зосереджені на механізмах творчого розвитку. Нарешті, дослідження мистецтва та стресу вивчають його роль у зниженні стресу та тривоги.

Отже, наукові дослідження однозначно довели, що мистецтво є інструментом для розвитку емоційного здоров'я людини. Заняття творчістю допомагають людям виразити свої емоції, подолати травматичні переживання та знайти нові сенси в житті. Зокрема, арт-терапія доводить свою ефективність у роботі з депресією, тривогою, стресом та посттравматичними стресовими розладами. Ці висновки підкреслюють важливість розвитку інтегрованого підходу для лікування психічних захворювань, що поєднує традиційні методи психотерапії з творчими практиками.

Для забезпечення психологічного благополуччя суспільства в Україні, особливо, в умовах війни, необхідно створити умови, які б сприяли розвитку духовного та творчого потенціалу кожного громадянина. Творчість є ефективним способом самовираження та психологічної розрядки, що особливо важливо для людей які пережили травматичні події. Підтримка творчих ініціатив, таких як - арт-терапія та забезпечення доступу до психологічних та культурних ресурсів є важливим компонентом психологічної допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьєв, Б. Г. (2013). Психологія мистецтва: Основні принципи та підходи. Київ: Наукова думка.
2. Аверинцев С. София-Логос: словарь. 2-е изд. перереоб. і допов. К.: Дух і літера, 2001. 458 с.
3. Арнхейм Р. Мистецтво і візуальне сприйняття. М.: Наука, 1974. 276 с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <https://bookmood.com.ua/ua/elektronnaya-kniga-iskusstvo-i-vizualnoe-vospriyatie-rudolf-arnkheym/>
4. Августин Блаженний. Сповідь. Богословські твори. – 1978. – №19. – С. 162. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Augustinus_Aurelius/Spovid.pdf.
5. Балл, Г. О., & Бургін, М. С. (1998). Механізми психологічного впливу творів мистецтва. Психологічний журнал, 20(3), 55–67.
6. Білявський І.Г. Сповідь пасинка століття і трохи історичної психології. Одеса: ОКФА, 1997. 465 с.
7. Білявський І.Г. Соціальна перцепція: навч. посібник до спецкурсу. Одеса: Астропринт, 2000. 116 с.
8. Бойко, В. В. (2006). Естетичне сприйняття та психологічна дія мистецтва. Львів: Видавництво Львівського університету.
9. Боришевський М.Й. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: наукове видання : монографія. Київ: «Педагогічна думка», 2011, 199 с.
10. Братко, І. М. (2008). Художня творчість як психологічний процес. Український психологічний вісник, 12(2), 87–98.
11. Бушай І.М. Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку: автореферат дис. доктора психол. наук: 19.00.01. К.: Б.в., 2009, 41 с.
12. Бутко, А. М. Психологія творчості: Природа та процес творчої діяльності. — Київ: Наукова думка, 2015. — С. 87.

- 13.Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. І. Огієнка 1962 р. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2009. – 1151 с.
- 14.Вербовська, М. М. (2015). Катарсис у мистецтві та його психологічний вимір. Проблеми сучасної психології, 38(4), 45–60.
- 15.Виготський, Л. С. (2003). Психологія мистецтва. Харків: Видавництво «Прометей».
- 16.Гадамер, Ганс-Георг. Істина і метод. Том 1: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. Переклад: Олександр Мокровольський. Київ: Юніверс, 2000.
- 17.Гнатенко, П. М. (2012). Психологічний вплив естетичної форми у мистецтві. Київ: Либідь.
- 18.Грегори, Річард Лэнгтон. Глаз і мозг. Психологія зорового сприйняття. Переклад з англійської. Загальна редакція: А.Р. Лурія, В.П. Зинченко. М.: Прогрес, 1970.
- 19.Грицай, І. О. Примітивне мистецтво України: Історія та розвиток. — Львів: Світ, 2012. — С. 45.
- 20.Данілова О.С. Психологічні особливості соціальної перцепції православної ікони в культурно-історичній генезисі: дис. ... к-та психолог. наук : 19.00.01 / Одеськ. нац. ун-т. ім. І.І Мечнікова, Одеса, 2009. 220 с.
- 21.Де Боттон, А., Армстронг, Дж. - Мистецтво як терапія - 2013 рік (оригінал - Art as Therapy).
- 22.Зигмунд Фройд. Невпокій в культурі. Пер. з німецької Ю. Прохасько. — Київ: «Апріорі», 2021. — 120 с.
- 23.Історія мистецтва : конспект лекцій / укладач С. І. Побожій. – Суми : Сумський державний університет, 2021. – 70 с.
- 24.Калініна Л.А. Використання лялькотерапії як напряму арт-терапії у корекційній роботі з дітьми, які мають проблеми у розвитку / Л.А.

- Калініна // Наукові праці : науково-методичний журнал (Серія : Педагогіка). – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 95. – Т. 105. – С. 25–30
25. Качан, Н. І., Сущенко, Т. І. - Психологія стресу і методи його регуляції - 2011 рік.
26. Кобилянська, О. І. Філософія мистецтва і творчості. — Чернівці: Рута, 2008. — С. 112.
27. Крупник, Є. П. (2010). Психологічний аналіз впливу мистецтва на реципієнта. Наукові записки Національного університету імені Тараса Шевченка, 17(1), 105–118.
28. Левітін К. Е. Особистістю не народжуються. // М: Наука. - 1990. - С. 208 - [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <https://lib.iitta.gov.ua/711262/>. https://www.phantastike.com/common_psychology/lichnostyu_ne_rozhdayutsya/djvu/view/
29. Леонтьєв А. Н. Діяльність. Свідомість. Особистість. // М.: Політвидав. - 1977. - С. 304 - [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <https://www.marxists.org/russkij/leontiev/1975/dyatyelnost/deyatelnost-soznyanie-lichnost.pdf>
30. Литвин М.К. Чи знаєте мистецтво? – К.: Дніпро, 1971. – 85 с.
31. Лиховид, Н. В. Естетика народного мистецтва та гармонізація людини. — Харків: Прапор, 2010. — С. 35.
32. Ловка О. В., Борисенко Л. Л., Колесніченко Л. А., Музичко Л. В., Тімакова А. В., Лавриненко Д. Г. Загальна психологія. Теоретико-методологічні основи науки [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / За заг. ред. О. В. Ловкої. — К.: КНЕУ, 2019. — 390.
33. Ломов Б. Ф. Методологічні та теоретичні проблеми психології // АН СРСР, Ін-т психології // відп. ред. Ю. М. Забродін, Є. В. Шорохова. М: Наука. - 1944. - С. 444 - [Електронний ресурс]. - Режим доступу до ресурсу: <https://studfile.net/preview/4224982/>

34. Лосев А. Ф. Проблема соматичного значення платонівських ідей // Філософська думка.
35. Ліпський, Т. М. (2017). Взаємодія сприйняття і впливу у процесі художнього сприйняття. Наукові праці з психології, 45(5), 113–126.
36. Макс Люшер. Тест Люшера. Оцінка особи через вибір кольору. Rowohlt, Reinbek 1985.
37. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. К.: 1998.
38. Новоселецька І. Є. Розвиток художньо-творчих здібностей дітей дошкільного віку в реаліях євро інтеграційних вимірів. Молодий вчений. 2017. № 10.2. С 60-64
39. Психологія. З викладом основ психології релігії / під ред. Юсефа Макселона; пер. з пол. Т. Чорновіл. – Львів: Свічадо, 1998. 320 с.
40. Рубінштейн, С. Л. (2004). Основи загальної психології. Київ: Вища школа.
41. Рудницька О.П. Українське мистецтво у полікультурному просторі.: Навч. посіб. – К.: 2000. – 208 с.
42. Рибалка В. В. Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстер-ності дорослого: посібник / В. В. Рибалка. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 220 с. ISBN 978-966-2633-38-2
43. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: навчальне видання: монографія. Вид. 2-ге, пер., доп. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.
44. Сафронов А. Г. Психологія релігії. К.: Ніка-Центр, 2002. 224 с.
45. Свенціцька В.І. Українське народне малярство XIII – XX ст. Альбом. Київ: б. м., 1991. 121 с.
46. Соловйов В. С. Суперечка про справедливість: Твори. М.: ЗАТ, Ексмо-Прес: Харків: Фоліс, 1999. 864 с.

- 47.Сорока О.В. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій: дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 / Ольга Вікторівна Сорока. – Тернопіль, 2016. – 534 с.
- 48.Сотська Г., Шмельова Т. Словник мистецьких термінів. Херсон: Стар, 2016. 52 с.
- 49.Сидоренко, М. П. Декоративно-прикладне мистецтво України: Традиції та сучасність. — Київ: Либідь, 2014. — С. 53.
- 50.Титаренко, Т. М. (2013). Сучасна психологія особистості: навч. посібник (2-е вид.). К.: Каравела.
- 51.Трубавіна, І. М. (2015). Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 8 (52), 434–446.
- 52.Успенський Л. А. Богословие православной иконы. Клин: Христианская жизнь, 1997. 325 с.
- 53.Фромм Е. (2019). Втеча від свободи / перекл. з англ. М. Яковлева. — Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 288 с.
- 54.Херсонський Б. Г. Метод піктограм у психодіагностиці. Мова, 2003. 132 с.
- 55.Шиманский Г. И. Моральне богослов'я. К.: Дух і літера, 2002. 670 с.
- 56.Юнг К.Г. Психоаналіз і мистецтво; Київ: Сварог, 2024. 240 с.
- 57.Юнг К. Г. Людина та її символи. Київ: Центр навчальної літератури, 2022. — 436 с.
- 58.Яремчук О. В. Ілля Білявський: Історична психологія як доля // Психологія. 2012. № 2. С. 15–20
- 59.Baggley J. Doors of Perception. Chp. 3. Crestwood: St Vladimir's, 2002. 34 p.
- 60.Doswiadczenia Religijnego. T.2. Pol. red. naukowa. Grzegorza Gyraana i Elzbiety Skorupskiej-Raczynskiej. Szczecin, 2009.

61. E. Fancher. *Pioneers of Psychology*. — 3rd. — New York: W. W. Norton & Company, 1996.
62. Erik Homburger Erikson. *Einsicht und Verantwortung*; Frankfurt aM (1964) 1971.
63. Hauschka-Stavenhagen M. *Kunstzinnige therapie*. Zeist: Uitgeverij Christofoor, 1990, 160 s.
64. Kisileva M. *Art therapy in work with children: a guide for child psychologists, teachers, doctors and specialists working with children*. St. Petersburg: Rech, 2006. 142 p.
65. Kramer E. *Art and Emptiness*. *Bulletin of Art Therapy*, 1961. I. No. 1.
66. Kramer E. *Kunsttherapie mit Kindern: Handbuch der Kinderpsychotherapie*. Munich: Gerd Biermann-Ernst Reinhardt Verlag, 1969.
67. Kramer E. *Therapie in Children's Community: A Study of the Function of Art Therapy in the Treatment Program of Wiltwyk School for Boys*. Springfield: Charles C. Thomas, 1958.
68. L. Hjelle, D. Ziegler. *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*. 3rd ed.: McGraw-Hill, 1992.
69. Liebmann M. *Art Therapy for Groups: A Handbook of Themes, Games and Exercises*. Cambridge, MA: Brooklyn Books, 1986.
70. McNiff, S. *Expressive Arts Therapy: Creative Process in Art and Life*. 1998.
71. Mc Guckin J. A. *The Orthodox Church: An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008. 480 p.
72. Piaget, J. (1971). *The Theory of Stages in Cognitive Development*. In D. Green, M. P. Ford, & G. B. Flamer (Eds.), *Measurement and Piaget* (pp. 1-11). New York, NY: McGraw-Hill.
73. Piaget, J. *The Psychology of Intelligence*. New York: W.W. Norton, 1971. ISBN 978-0-393-00596-7.
74. Zimbardo P. G. *The psychology of attitude change and social influence*. New York: McGraw-Hill, 1991.

75. Romankova Lilia, Iwano-Frankowsk. Symbolika religijna i sztuka sakralna jako determinant stanu psychicznego wierzących. 489-492.
76. Sendler, E. The History of the Icon. The Icon: Image of the Invisible. Chp. 1. P. 7-36.
77. Steiner R. Das Wesen der Farben. Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 1991, 246 s.
78. Steiner R. Sprachgestaltung und dramatische Kunst. Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 414 s.
79. The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era AD 843-1261. The Metropolitan Museum of Art. New York, 1997. № 79, 80. P. 131-134.
80. Théologie mystique de l'Église d'Orient // ISBN 10: 2204041491. ISBN 13: 9782204041492 Publisher: CERF, 1990.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Тестовий матеріал до шкали тривожності (А.М. Прихожан)

№	Твердження	Вірно	Невірно
1	Тобі важко думати про щось одне.		
2	Тобі неприємно, якщо хтось спостерігає за тобою, коли ти щось робиш		
3	Тобі дуже хочеться у всьому бути найкращим.		
4	Ти легко червонієш.		
5	Усі, кого ти знаєш, тобі подобаються.		
6	Нерідко ти зауважуєш, що в тебе сильно б'ється серце.		
7	Ти дуже сильно соромишся.		
8	Буває, що тобі хочеться виявитися якнайдалі звідси.		
9	Тобі здається, що в інших все виходить краще, ніж у тебе.		
10	В іграх ти більше любиш вигравати, аніж програвати.		
11	У глибині душі багато чого боїшся.		
12	Ти часто відчуваєш, що інші невдоволені тобою.		
13	Ти боїшся залишитися вдома на самоті.		
14	Тобі важко зважитися на щось.		
15	Ти нервуєшся, якщо тобі не вдається зробити те, що тобі хочеться.		
16	Часто тебе щось мучить, а що не можеш зрозуміти.		
17	Ти з усіма і завжди поводишся ввічливо.		
18	Тебе непокоїть, що тобі скажуть батьки.		
19	Тебе легко роздратувати.		
20	Часто тобі важко дихати.		

21	Ти завжди добре поводи́ться.		
22	У тебе потіють руки.		
23	До туалету тобі треба ходити частіше, ніж іншим дітям.		
24	Інші хлопці щасливіші за тебе.		
25	Тобі важливо, що про тебе думають інші.		
26	Часто тобі важко ковтати.		
27	Часто хвилюєшся через те, що, як з'ясується пізніше, мало значення.		
28	Тебе легко образити.		
29	Тебе весь час мучить, чи ти все робиш правильно, так, як слід.		
30	Ти ніколи не хвалишся.		
31	Ти боїшся того, що з тобою може щось трапитися.		
32	Увечері тобі важко заснути.		
33	Ти дуже переживаєш через оцінки.		
34	Ти ніколи не спізнюєшся.		
35	Часто ти відчуваєш невпевненість у собі.		
36	Ти завжди кажеш лише правду.		
37	Ти відчуваєш, що ніхто тебе не розуміє.		
38	Ти боїшся, що тобі скажуть: Ти все робиш погано.		
39	Ти боїшся темряви.		
40	Тобі важко зосередитись на навчанні.		
41	Іноді ти злишся.		
42	У тебе часто болить живіт.		
43	Тобі буває страшно, коли ти перед сном залишаєшся сам у темній кімнаті.		
44	Ти часто робиш те, що не варто було б робити.		

45	У тебе часто болить голова.		
46	Ти турбуєшся, що з твоїми батьками і щось станеться.		
47	Ти іноді не виконуєш своїх обіцянок.		
48	Ти часто втомлюєшся.		
49	Ти часто грубиш батькам та іншим дорослим.		
50	Тобі нерідко сняться страшні сни.		
51	Тобі здається, що інші хлопці сміються з тебе.		
52	Буває, що ти брешеш.		
53	Ти боїшся, що з тобою станеться щось погане.		

Ключ к тесту

Ключ до субшкали «соціальна комунікація» (кількість балів CMAS)

- Відповідь «Вірно»: 5, 17, 21, 30, 34, 36.
- Відповідь «Невірно»: 10, 41, 47, 49, 52.

+Критичний рейтинг для цієї субшкали - 9. Це якісний результат Ви можете побачити, яким може бути друковане послання новонародженому, Важливо усвідомлювати важливість соціального чинника.

Ключ до субшкального звуку

- Відповідь "Вірно": 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 53.

Таблиця переведення «сирих» балів у стіни

Стіни	Статеві вікові групи (результати в балах)							
	7 років		8-9 років		10-11 років		12 років	
	Д	М	Д	М	Д	М	Д	М
1	0-2	0-3	0	0-1	0-3	0-2	0-6	0-5
2	3-4	4-6	1-3	2-4	4-7	3-6	7-9	6-8
3	5-7	7-9	4-7	5-7	8-10	7-9	10-13	9-11
4	8-10	10-12	8-11	8-11	11-14	10-13	14-16	12-14
5	11-14	13-15	12-15	12-14	15-18	14-16	17-20	15-17

6	15-18	16-18	16-19	15-17	19-21	17-20	21-23	18-20
7	19-21	19-21	20-22	18-20	22-25	21-23	24-27	21-22
8	22-25	22-24	23-26	21-23	26-28	24-27	28-30	23-25
9	26-29	24-26	27-30	24-26	29-32	28-30	31-33	26-28
10	29 і більше	27 і більше	31 і більше	27 і більше	33 і більше	31 і більше	34 і більше	29 і більше

Примітка до таблиці норм:

- *д* - норми для дівчаток,
- *м* – норми для хлопчиків.

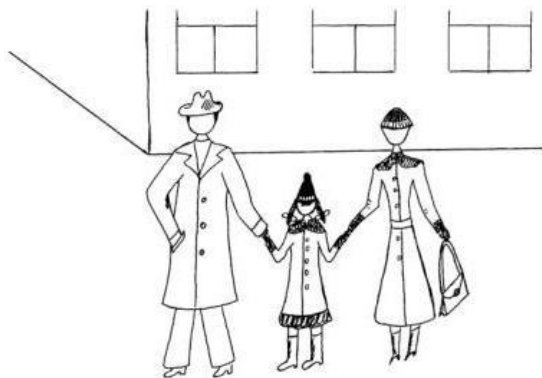
4. З отриманої шкальної оцінки робиться висновок про рівень тривожності випробуваного.

Характеристика рівнів тривожності

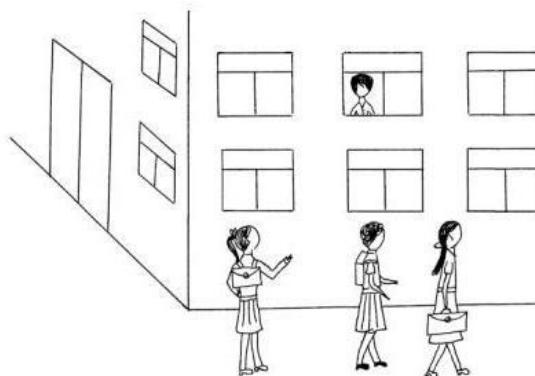
Стінт	Характеристика	Примітка
1-2	Стан тривожності випробуваному не властиво	Подібний «надмірний спокій» може мати і не мати захисного характеру
3-6	Нормальний рівень тривожності	Необхідний для адаптації та продуктивної діяльності
7-8	Деяко підвищена тривожність	Часто буває пов'язана з обмеженим колом ситуацій, певною сферою життя
9	Явно підвищена тривожність	Зазвичай носить «розлитий», генералізований характер
10	Дуже висока тривожність	Група ризику

Набір карток до проєктивного тесту тривожності (А.М. Прихожан)

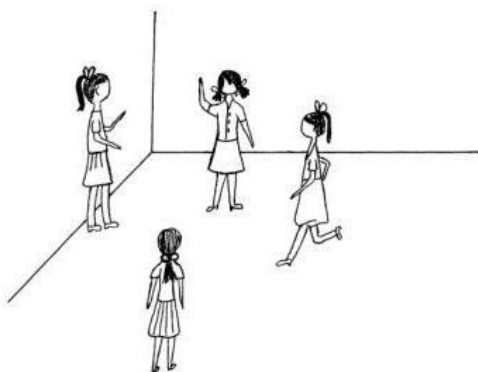
Серія А (дівчата)

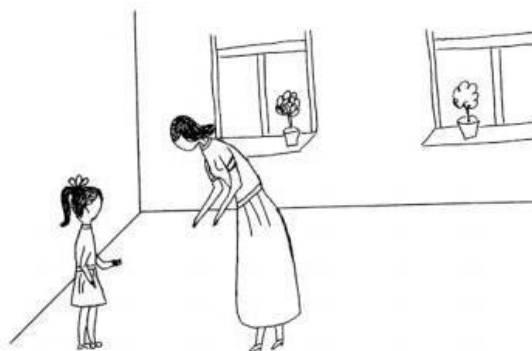
A-1

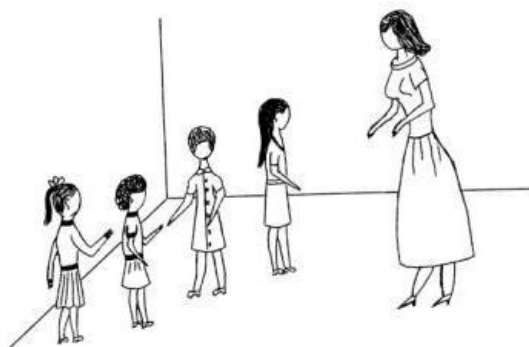
A-2

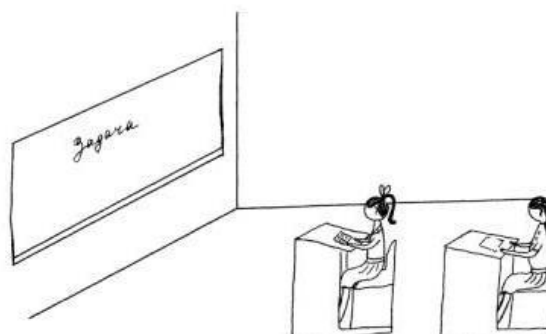
A-3

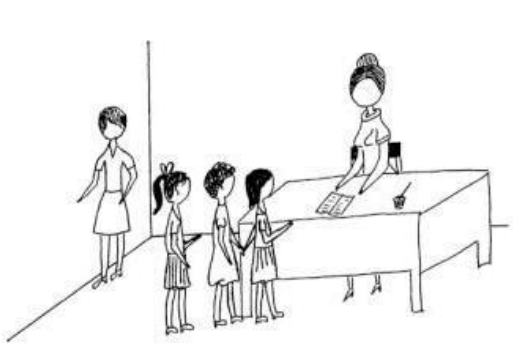
A-4

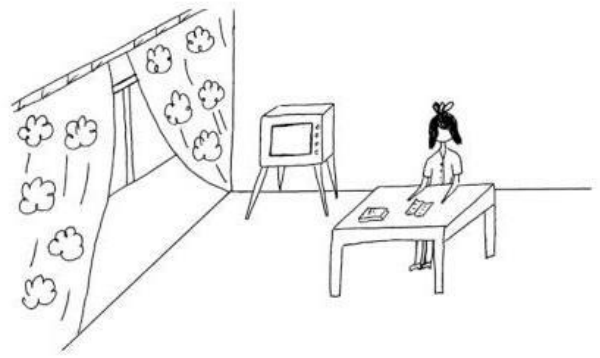
A-5

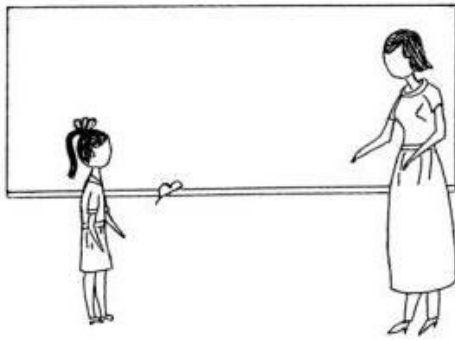
A-6

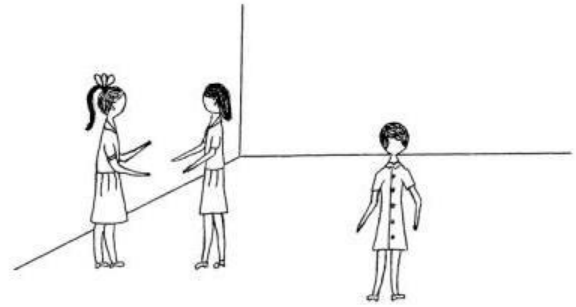
A-7

A-8

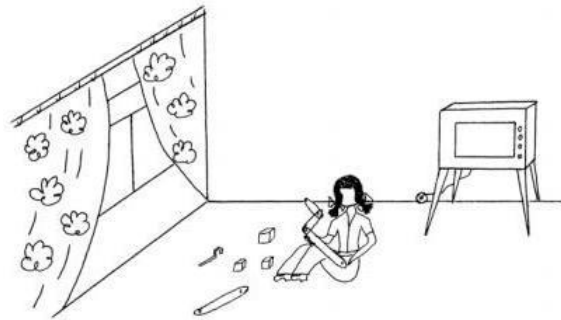
A-9

A-10

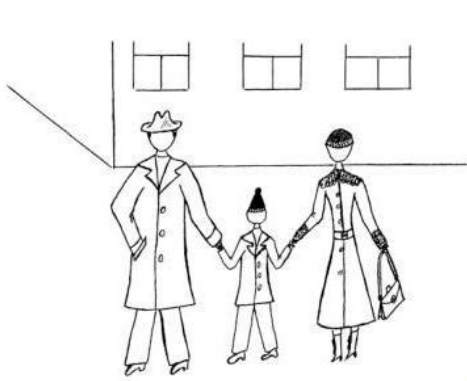

A-11

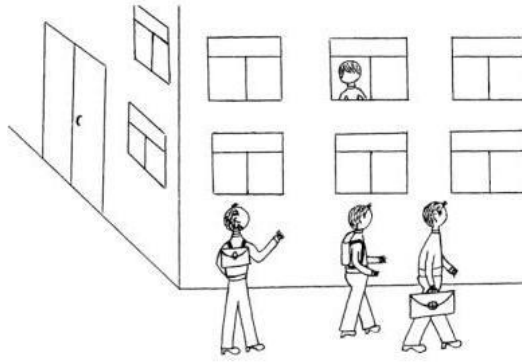

A-12

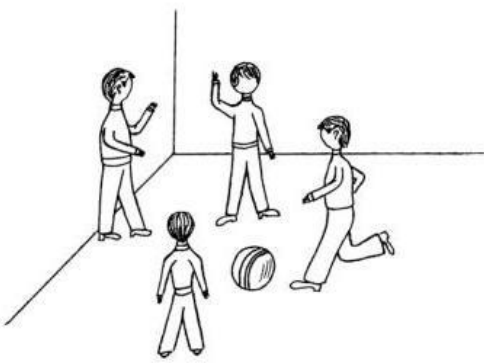
Серія Б (хлопчики)

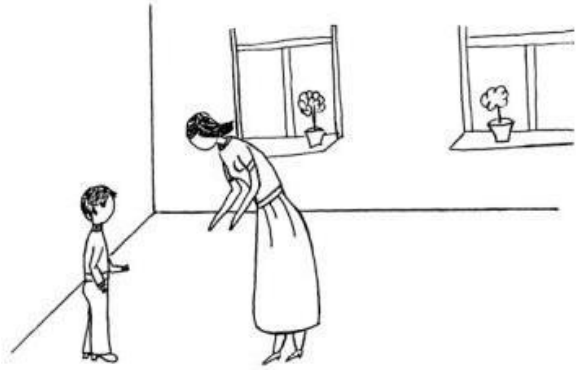
Б-1

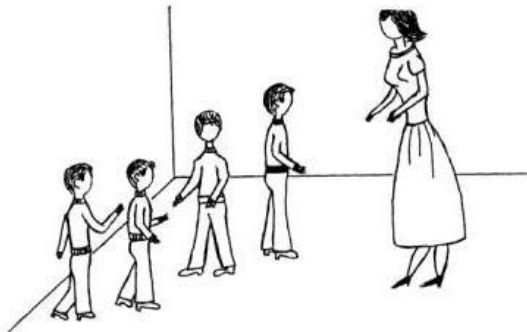
Б-2

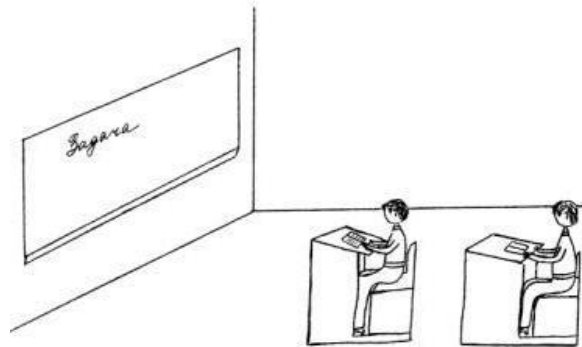
Б-3

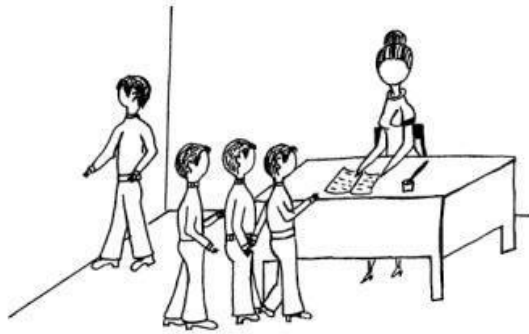
Б-4

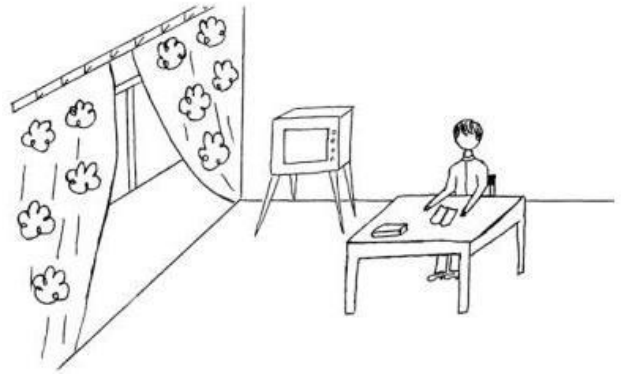
Б-5

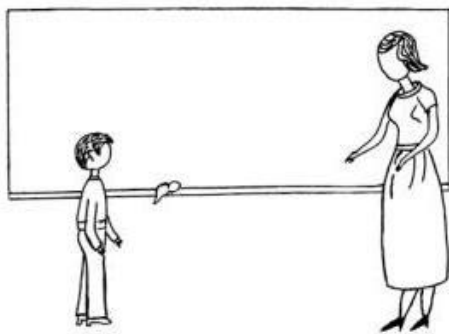
Б-6

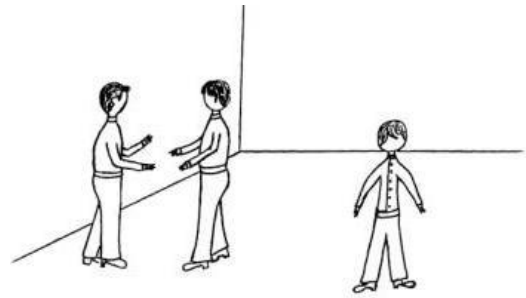
6-7

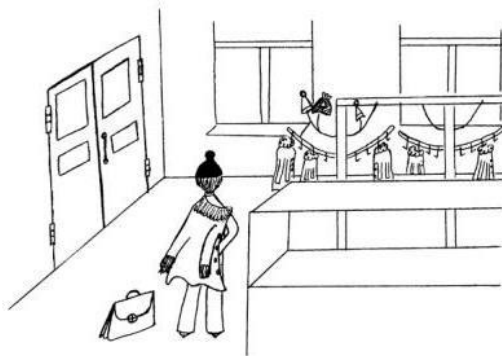
6-8

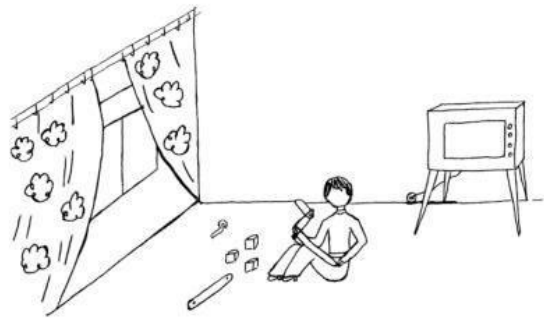
6-9

6-10

6-11

6-12

ДОДАТОК В.

Малюнки досліджуваних за проективною методикою “Моя сім’я”, що мають переважні ознаки сприятливої сімейної ситуації (перший етап).

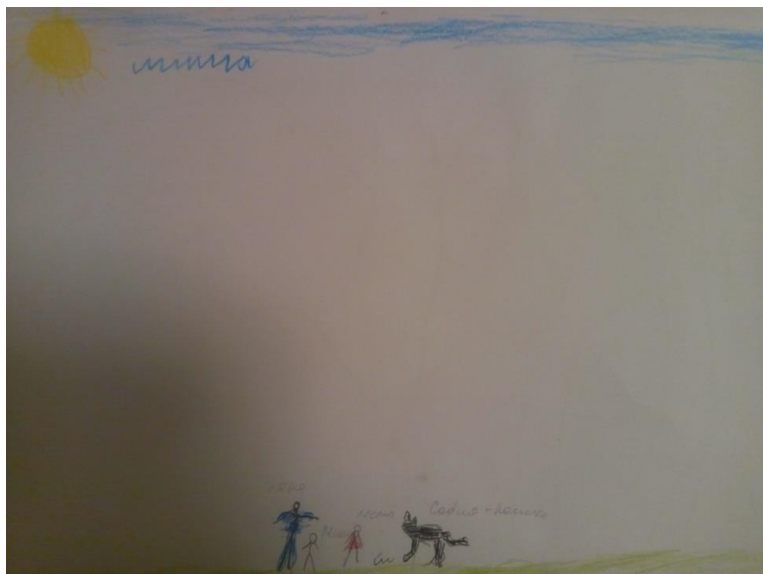
Марія, 11 років

Анастасія, 10 років

ДОДАТОК Г.

Малюнки досліджуваних за проективною методикою “Моя сім’я”, що мають ознаки відчуття неповноцінності в сімейній ситуації (перший етап).

Михайло, 10 років

Григорій, 10 років

ДОДАТОК Г.

Малюнки досліджуваних за проективною методикою “Моя сім’я”, що мають ознаки тривоги та конфліктності в сімейній ситуації (перший етап).

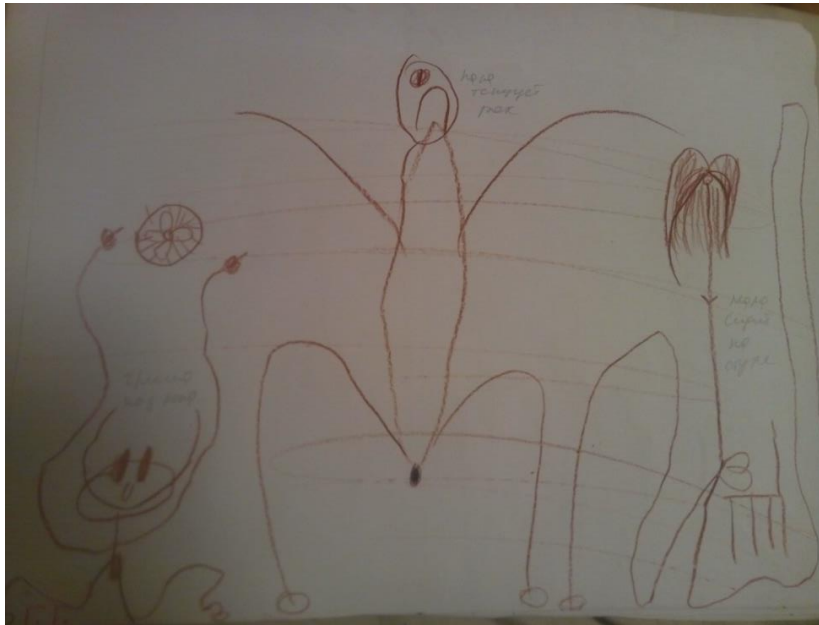
Вікторія, 11 років

Микита, 10 років

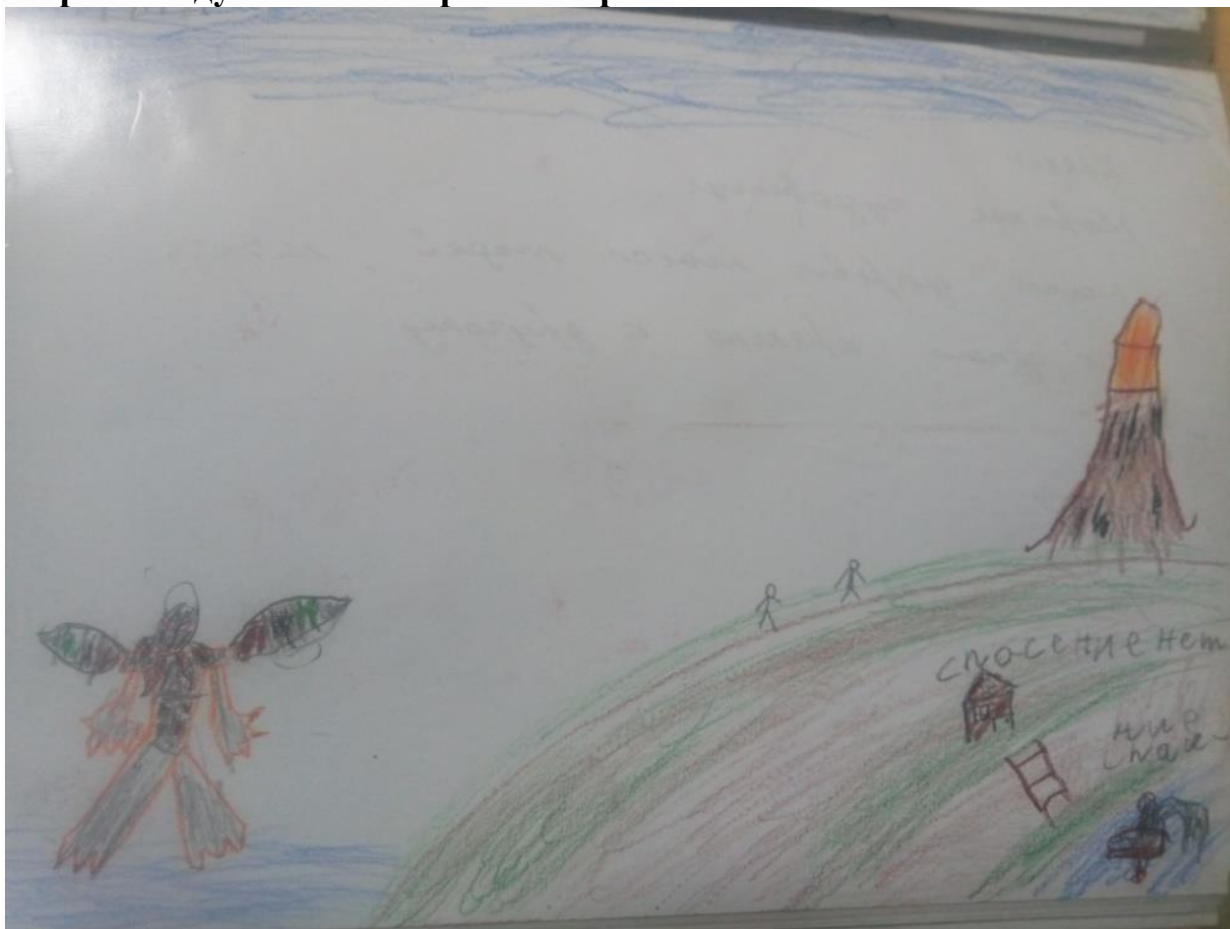
ДОДАТОК Д.

Малюнки досліджуваних за проективною методикою “Моя сім’я”, що мають ознаки агресії в сімейній ситуації (перший етап).

Григорій, 10 років

Малюнки досліджуваних за проективною методикою “Неіснуюча тварина” з дуже високим рівнем агресії

Артем, 11 років

Малюнки досліджуваних за проективною методикою “Неіснуюча тварина” з високим рівнем агресії

Марія, 11 років

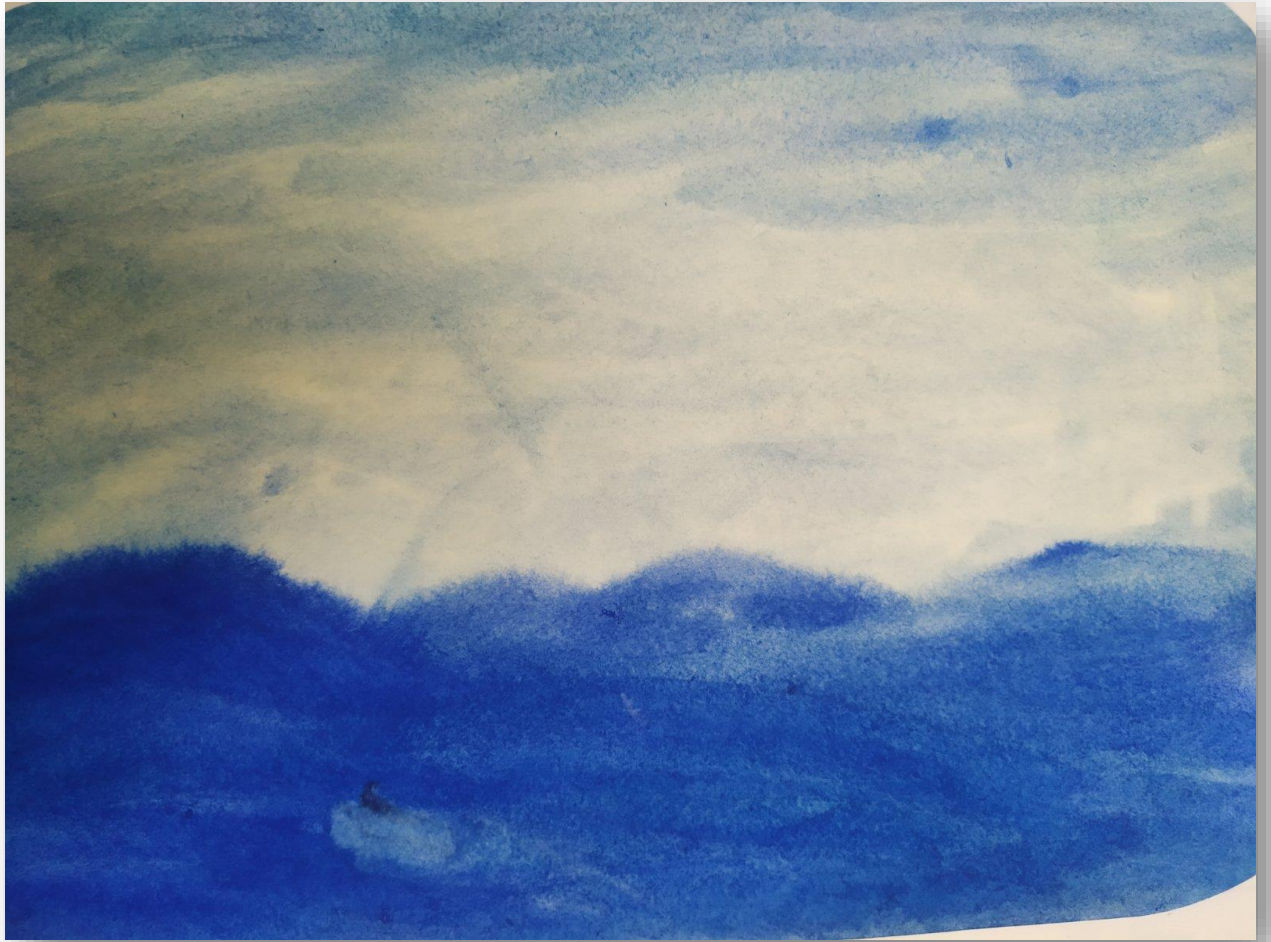

Арт-терапевтична методика “Дні Творіння”

Марія, 10 років

- 1 На початку Бог створив Небо та землю.
- 2 А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води.
- 3 І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло.
- 4 І побачив Бог світло, що добре воно, і Бог відділив світло від темряви.
- 5 І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч. І був вечір, і був ранок, день перший.

Вікторія, 11 років

6 І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою.

7 І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так.

8 І назвав Бог твердь Небо. І був вечір, і був ранок день другий.

Микита, 10 років

9 І сказав Бог: Нехай збереться вода з-попід неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний. І сталося так.

10 І назвав Бог суходіл: Земля, а місце зібрання води назвав: Море. І Бог побачив, що добре воно.

11 І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево овочеве, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі. І сталося так.

12 І земля траву видала, ярину, що насіння розсіває за родом її, і дерево, що приносить плід, що насіння його в нім за родом його. І Бог побачив, що добре воно.

13 І був вечір, і був ранок, день третій.

Анастасія, 10 років

14 І сказав Бог: Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками.

15 І нехай вони стануть на тверді небесній світилами, щоб світити над землею. І сталося так.

16 І вчинив Бог обидва світила великі, світило велике, щоб воно керувало днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, також зорі.

17 І Бог умістив їх на тверді небесній, щоб світили вони над землею,

18 і щоб керували днем та ніччю, і щоб відділювали світло від темряви. І Бог побачив, що це добре.

19 І був вечір, і був ранок, день четвертий

Григорій, 10 років

20 І сказав Бог: Нехай вода вироїть дрібні істоти, душу живу, і птаство, що літає над землею під небесною твердю.

21 І створив Бог риби великі, і всяку душу живу плазуючу, що її вода вироїла за їх родом, і всяку пташину крилату за родом її. І Бог побачив, що добре воно.

22 І поблагословив їх Бог, кажучи: Плодіться й розмножуйтеся, і наповняйте воду в морях, а птаство нехай розмножується на землі!

23 І був вечір, і був ранок, день п'ятий.

Дмитро, 11 років

24 І сказав Бог: Нехай видасть земля живу душу за родом її, худобу й плазуюче, і земну звірину за родом її. І сталося так.

25 І вчинив Бог земну звірину за родом її, і худобу за родом її, і все земне плазуюче за родом його. І бачив Бог, що добре воно.

26 І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі.

27 І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх.

28 І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться й розмножуйтеся, і наповняйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!

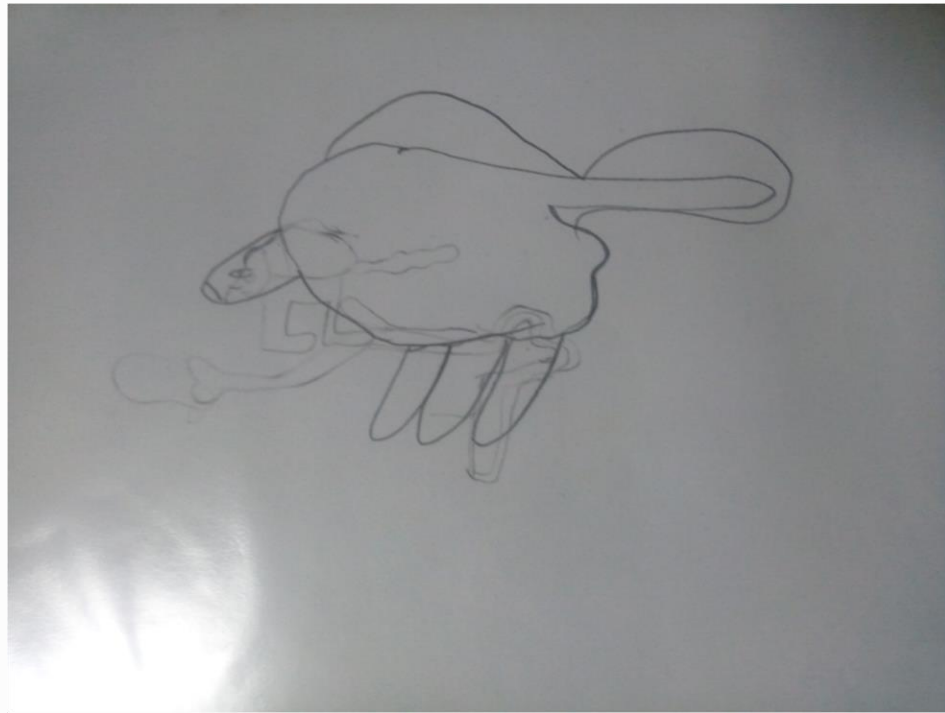
29 І сказав Бог: Оце дав Я вам усю ярину, що розсіває насіння, що на всій землі, і кожне дерево, що на ньому плід деревний, що воно розсіває насіння, нехай буде на їжу це вам!

30 І земній усій звірині і всьому птаству небесному, і кожному, що плазує по землі, що душа в ньому жива, уся зелень яринна на їжу для них. І сталося.

31 І побачив Бог усе, що вчинив. І ото, вельми добре воно! І був вечір, і був ранок, день шостий.

ДОДАТОК 3.

Малюнки досліджуваних за проективною методикою “Неіснуюча тварина” з рисами астенізації

Вікторія, 11 років

Анастасія, 10 років